

บทที่ 2

แนวคิด ทฤษฎี และงานวิจัยที่เกี่ยวข้อง

การศึกษาเรื่อง กระบวนการถ่ายทอดความรู้ผักพื้นบ้านจากบ้านแม่ไปสู่อำเภอเมือง ตำบลตลาด อำเภอเมือง จังหวัดมหาสารคาม ซึ่งมีวัตถุประสงค์เพื่อศึกษานิค ลักษณะ ความเชื่อ และภูมิปัญญาท้องถิ่นในการผลิตผักพื้นบ้านที่มีในชุมชนบ้านแม่ รวมทั้งศึกษาคุณค่า และมูลค่าที่เกิดขึ้นจากการผลิตผักพื้นบ้านในชุมชนบ้านแม่ และเพื่อพัฒนากระบวนการฟื้นฟูและขยายผลพันธุ์ผักพื้นบ้านจากชุมชนบ้านแม่ไปสู่อำเภอเมือง โดยผู้วิจัยได้ศึกษาหาแนวคิด ทฤษฎี และเอกสารที่เกี่ยวข้องในการทำวิจัย ดังต่อไปนี้

1. แนวคิดการจัดการความรู้
2. การส่งเสริมการเกษตรและหลักการส่งเสริมการเกษตร
3. แนวคิดผักพื้นบ้านและทฤษฎีในการจำแนกความหลากหลายของพืชผักพื้นบ้าน
4. แนวคิดเกี่ยวกับภูมิปัญญา
5. แนวคิดการมีส่วนร่วมและการวิจัยเชิงปฏิบัติการอย่างมีส่วนร่วม
6. แนวคิดงานวิจัยเพื่อท้องถิ่น
7. งานวิจัยที่เกี่ยวข้อง

1. แนวคิดเกี่ยวกับการจัดการความรู้ (Knowledge Management)

ในการให้ความหมายหรือการนิยามความรู้ นั้น นักวิชาการหลายท่านได้ให้ไว้หลายความหมายดังนี้ วิจารณ์ (2547) กล่าวว่า เป็นการยากมากที่จะให้คำนิยามคำว่า “ความรู้” ด้วยถ้อยคำสั้นๆ ยิ่งในความหมายที่ใช้ในศาสตร์ด้านการจัดการความรู้ คำว่า “ความรู้” ยังมีความหมายหลายนัย และหลายมิติ สรุป ความรู้ คือ สิ่งที่มีแนวโน้มไปใช้ จะไม่หมดหรือสึกหรอ แต่จะยิ่งงอกเงยหรืองอกงามขึ้น เป็นสิ่งที่คาดเดาไม่ได้ เกิดขึ้น ณ จุดที่ต้องการใช้ความรู้ นั้น ขึ้นอยู่กับบริบทและกระตุ้นให้เกิดขึ้นโดยความต้องการ เป็นสารสนเทศที่นำไปสู่การปฏิบัติ

ในยุคแรกๆ ของการพัฒนาศาสตร์ด้านการจัดการความรู้ มองว่าความรู้มาจากการจัดระบบและตีความสารสนเทศ (Information) ตามบริบท และสารสนเทศก็มาจากการประมวลข้อมูล (data) ความรู้จะไม่มีประโยชน์ถ้าไม่นำไปสู่การกระทำหรือการตัดสินใจ (วิจารณ์, 2547)

ในการจัดการสมัยใหม่ โดยเฉพาะอย่างยิ่งในยุคแห่งสังคมที่ใช้ความรู้เป็นฐาน (knowledge-based society) มองความรู้ว่าเป็นทุนปัญญา หรือทุนความรู้สำหรับใช้สร้างคุณค่า

(value) การจัดการความรู้เป็นกระบวนการการใช้ทุนปัญญา นำไปสร้างคุณค่าและมูลค่า ซึ่งอาจเป็นมูลค่าทางธุรกิจหรือคุณค่าทางสังคมก็ได้

ระดับของความรู้ เจมส์ (James Brain Quinn อ้างโดย พรธิดา, 2547) “ความรู้” นอกจากกล่าวถึงในด้านนิยามความหมายของแต่ละฐานคิด ความเชื่อแล้วต้องมีการจัดประเภทของความรู้ ออกเป็นลักษณะต่างๆ เพื่อความเข้าใจความหมายของคำว่า “ความรู้” ให้ลึกซึ้งขึ้น ยังมีผู้แบ่งระดับของความรู้ออกเป็น 4 ระดับ คือ

1. Know –what เป็นความรู้ที่ได้จากตำรา หนังสือ หรือ สื่อต่างๆ ที่ทำให้ทราบถึง วิธีการทางทฤษฎี หลักการต่างๆ
2. Know- how คือ ความรู้ที่เชื่อมโยงกับโลกของความเป็นจริง เมื่อต้องนำความรู้ทางทฤษฎีนำมาปฏิบัติ หรือแก้ปัญหา ภายใต้อสภาพความเป็นจริง เรื่องราว และเงื่อนไขที่ซับซ้อนขึ้น
3. Know –why คือ ความรู้ที่มีการผสมผสาน แลกเปลี่ยน ประสบการณ์ เพื่อหาข้อสรุปในการเรียนรู้จากผู้อื่น
4. Care-why คือ การนำความรู้ไปประยุกต์ใช้และพัฒนา เป็นความคิดริเริ่มสร้างสรรค์

ในการนิยามความรู้ที่กล่าวมาข้างต้น และอีกหลายนิยามที่นักวิชาการให้ไว้ ผู้วิจัยได้นำการนิยามความรู้ในระบบภูมิปัญญา มาใช้อธิบายความรู้ที่มีอยู่ในชุมชนในการวิจัยนี้ ประเวศ (2534) กล่าวว่า ความรู้นั้นไม่ว่าจะเป็นความรู้ที่อยู่ในท้องถิ่นเอง หรือความรู้ที่เป็นสากล ล้วนแล้วแต่เป็นผลผลิตทางสังคมที่ถูกสร้างขึ้นตามเงื่อนไขของเวลาแต่ละยุคสมัย ความรู้ที่เกิดขึ้นในบริบทของท้องถิ่นจึงถูกเรียกว่า “ภูมิปัญญาท้องถิ่น (Local Wisdom)” ซึ่งองค์ความรู้ดังกล่าวมีลักษณะเป็นการผสมผสาน ปรับเปลี่ยนอยู่ตลอดเวลาตามบริบทแวดล้อมที่มีผลต่อการสร้างความรู้ของท้องถิ่น จึงไม่มีความรู้ที่เป็นความรู้บริสุทธิ์ หรือความรู้แบบวิทยาศาสตร์บริสุทธิ์ ทุกความรู้ล้วนแล้วแต่เกิดขึ้นจากการบูรณาการความรู้ ระบบคิดของมนุษย์เองในเชิงปฏิบัติการที่สั่งสมกันมาตั้งแต่อดีต โดยมีการเรียนรู้ สะสม ถ่ายทอดความรู้ประสบการณ์ และมีการพัฒนาความรู้มาจากการใช้ชีวิตอยู่ของมนุษย์กับสิ่งแวดล้อมทางธรรมชาติ เป็นเรื่องของการจัดการความสัมพันธ์ของคนกับคน และคนกับธรรมชาติ ที่มีการปรับตัว ค่อยๆ ค่อยๆ และประยุกต์ใช้และสร้างใหม่เพื่อให้ความรู้ดำรงอยู่ท่ามกลางการเปลี่ยนแปลงในแต่ละยุค

ความหมายของการจัดการความรู้

วิจารณ์ (2547) กล่าวว่า การจัดการความรู้เป็นกระบวนการที่เป็นเครื่องมือ หรือวิธีการที่เพิ่มมูลค่า หรือคุณค่าขององค์กร กลุ่มบุคคล หรือเครือข่ายของกลุ่มบุคคลหรือองค์กร การจัดการความรู้ประกอบไปด้วยชุดของการปฏิบัติงานที่ถูกใช้โดยองค์กรต่างๆ เพื่อที่จะระบุ สร้าง แสดง และกระจายความรู้ เพื่อประโยชน์ในการนำไปใช้และการเรียนรู้ภายในองค์กร อันนำไปสู่การจัดการสารสนเทศที่มีประสิทธิภาพมากขึ้น ซึ่งเป็นสิ่งที่จำเป็นสำหรับการดำเนินการธุรกิจที่ดี องค์กรขนาดใหญ่โดยส่วนมากจะมีการจัดสรรทรัพยากรสำหรับการจัดการองค์ความรู้

สำนักงานคณะกรรมการพัฒนาระบบราชการ (2548) กล่าวว่า การจัดการความรู้ เป็นการรวบรวมองค์ความรู้ที่มีอยู่ในส่วนราชการซึ่งกระจัดกระจายอยู่ในตัวบุคคลหรือเอกสาร มาพัฒนาให้เป็นระบบ เพื่อให้ทุกคนในองค์กรสามารถเข้าถึงความรู้ และพัฒนาตนเองให้เป็นผู้รู้ รวมทั้งปฏิบัติงานได้อย่างมีประสิทธิภาพ อันจะส่งผลให้องค์กรมีความสามารถในเชิงแข่งขันสูงสุด โดยที่ความรู้มี 2 ประเภท คือ

1. ความรู้ที่ฝังอยู่ในคน (Tacit Knowledge) เป็นความรู้ที่ได้จากประสบการณ์ พรสวรรค์ หรือสัญชาตญาณของแต่ละบุคคลในการทำความเข้าใจในสิ่งต่าง ๆ เป็นความรู้ที่ไม่สามารถถ่ายทอดออกมาเป็นคำพูดหรือลายลักษณ์อักษรได้โดยง่าย เช่น ทักษะในการทำงาน งานฝีมือ หรือการคิดเชิงวิเคราะห์ บางครั้ง จึงเรียกว่าเป็นความรู้แบบนามธรรม

2. ความรู้ที่ชัดแจ้ง (Explicit Knowledge) เป็นความรู้ที่สามารถรวบรวม ถ่ายทอดได้ โดยผ่านวิธีต่าง ๆ เช่น การบันทึกเป็นลายลักษณ์อักษร ทฤษฎี คู่มือต่าง ๆ และบางครั้งเรียกว่าเป็นความรู้แบบรูปธรรม

ความสำคัญของการจัดการความรู้

เป้าหมายหลักของการจัดการความรู้ คือ การใช้ประโยชน์จากความรู้มาเพิ่มประสิทธิภาพ และประสิทธิผลในการดำเนินงานขององค์กร เพื่อสร้างความได้เปรียบทางการแข่งขันขององค์กร วัตถุประสงค์ทั่วไปในการจัดการความรู้

1. เพื่อปรับปรุงกระบวนการดำเนินงานในปัจจุบัน
2. เพื่อพัฒนาผลิตภัณฑ์และบริการใหม่ๆ
3. เพื่อปรับปรุง เทคนิค กระบวนการ โดยมีจุดหมายเพื่อพัฒนาองค์ความรู้และนำความรู้ นั้นไปใช้ให้เกิดประโยชน์

ประโยชน์ของการจัดการความรู้

พริดา (2547) ได้กล่าวถึงประโยชน์ของการจัดการความรู้ไว้ดังนี้

1. ป้องกันการสูญหายของข้อมูล
2. เพิ่มประสิทธิภาพในการตัดสินใจ
3. ทำให้ผู้ปฏิบัติงานมีความเข้าใจในงานและวัตถุประสงค์ของงาน ทำให้ทำงานได้อย่างเต็มประสิทธิภาพ
4. ช่วยให้เข้าใจแนวโน้มและทิศทางของงาน หรือภายนอกได้ดียิ่งขึ้น
5. การจัดการความรู้ช่วยเพิ่มประสิทธิภาพการผลิตบริการ ซึ่งเป็นการเพิ่มคุณค่าให้กับสิ่งนั้นๆ ด้วย
6. เป็นการพัฒนากลุ่ม องค์กร ในการใช้ประโยชน์จากทรัพย์สินทางปัญญาที่มีอยู่ โดยผ่านการจัดการด้านเอกสาร การจัดการความรู้ที่ไม่เป็นทางการ เป็นการเพิ่มความสามารถให้กับองค์กร

องค์ประกอบของการจัดการความรู้

เพื่อให้องค์กรสามารถเรียนรู้สิ่งที่มีผลกระทบต่อองค์การทั้งจากภายในและภายนอก ได้มีการเสนอองค์ประกอบของการจัดการความรู้ไว้ 4 ประการดังนี้

1. การแสวงหาความรู้ ทั้งจากภายในและภายนอกองค์กร ความสามารถในการเรียนรู้ของบุคคลในองค์กร เป็นปัจจัยสำคัญสำหรับการเพิ่มคุณค่าให้แก่องค์กร รวมถึงการเรียนรู้จากแหล่งอื่นๆ ภายนอกองค์กรเพื่อพัฒนาบุคลากรภายในองค์กร เช่น การฝึกอบรม การสัมมนา การศึกษาดูงาน ระบบพี่เลี้ยง เป็นต้น

2. การสร้างความรู้ การแสวงหาความรู้นั้นเป็นการปรับใช้ความรู้โดยทั่วไป แต่การสร้างความรู้ เป็นสิ่งที่สร้างสรรค์ขึ้นใหม่ การสร้างความรู้ใหม่เกี่ยวข้องกับแรงผลักดัน การหยั่งรู้ และความเข้าใจลึกซึ้งที่เกิดขึ้นกับบุคคล การสร้างความรู้ใหม่ทุกคนสามารถเป็นผู้สร้างความรู้ได้ในแบบต่างๆ มีดังนี้

- 1) บุคคลให้ความรู้ที่ตนมีอยู่กับผู้อื่น เช่น การถ่ายทอดความรู้จากการทำงานร่วมกันอย่างใกล้ชิด
- 2) การนำความรู้ที่องค์การมีอยู่ผนวกกับความรู้ของแต่ละบุคคลเพื่อให้เกิดเป็นความรู้ใหม่ และมีการแบ่งปันทั่วทั้งองค์การ
- 3) ความรู้ที่ได้จากการรวมและสังเคราะห์ความรู้ที่มีอยู่เข้าด้วยกัน รูปแบบนี้อาจจำกัดอยู่ที่ความรู้ที่มีอยู่แล้ว

- 4) ความรู้ที่เกิดขึ้นเป็นการภายใน โดยสมาชิกขององค์กรค้นพบแนวทางได้เอง และมีกิจกรรมที่หลากหลายและองค์กรสามารถดำเนินการเพื่อสร้างองค์ความรู้
- 5) การเรียนรู้โดยการปฏิบัติ
- 6) การแก้ปัญหาอย่างเป็นระบบ
- 7) การทดลอง ซึ่งเป็นการสร้างแรงจูงใจและโอกาสสำหรับการเรียนรู้
- 8) การเรียนรู้จากประสบการณ์ที่ผ่านมาในอดีต

3. การจัดเก็บและค้นคืนความรู้ ในการจัดการความรู้ องค์กรต้องกำหนดสิ่งสำคัญที่จะเก็บไว้เป็นองค์ความรู้ และต้องพิจารณาถึงวิธีการเก็บรักษาและการนำมาใช้ประโยชน์ให้ตรงตามความต้องการ มีการจัดเก็บข้อมูลที่เป็นลายลักษณ์อักษรที่ชัดเจน มีการจัดเก็บเป็นระบบ สะดวกต่อการค้นหาอย่างถูกต้องและรวดเร็ว และการค้นคืนความรู้คือ ลักษณะการเข้าถึงช่องทางหรือกลวิธีการค้นหาความรู้ต่างๆ ซึ่งจะนำไปสู่ การถ่ายทอดความรู้ในองค์กร

4. การถ่ายทอดความรู้และการใช้ประโยชน์ มีความจำเป็นสำหรับองค์กร เพราะการเรียนรู้ที่ดีจะเกิดขึ้นเมื่อมีการกระจายและถ่ายทอดไปอย่างรวดเร็ว และเหมาะสมกับองค์กร ซึ่งเป็นเรื่องที่เกี่ยวข้องกับการกระจายความรู้ระหว่างบุคคลหนึ่ง ไปสู่อีกบุคคลหนึ่งเป็นไปได้โดยตั้งใจ และไม่ได้ตั้งใจ เช่น การเขียน การอบรม การประชุม การสื่อสารผ่านสิ่งพิมพ์ หรือ การหมุนเวียนงาน ประสบการณ์ การพูดคุย

ในบริบทของท้องถิ่นกระบวนการจัดการความรู้อยู่ในลักษณะการเกิดและการถ่ายทอดภูมิปัญญาชาวบ้าน จารุวรรณ (2543) กล่าวว่า วิธีการถ่ายทอดความรู้ ภูมิปัญญาแบ่งเป็น 2 ลักษณะ คือ แบบไม่เป็นลายลักษณ์อักษร และแบบเป็นลายลักษณ์อักษร โดยเฉพาะการถ่ายทอดความรู้ของชาวอีสานมีการถ่ายทอดโดยยึดกลุ่มเป้าหมายหลักในการถ่ายทอดเป็นตัวกำหนดรูปแบบในการถ่ายทอดความรู้ เพื่อให้กลุ่มเป้าหมายได้เข้าถึงข้อมูลได้อย่างถูกต้องมีวิธีการดังนี้

1. การถ่ายทอดความรู้แก่เด็กต้องมีลักษณะของรูปแบบการถ่ายทอดที่ง่ายไม่ซับซ้อน สนุกสนาน ดึงดูดใจ รูปแบบที่ใช้ในการถ่ายทอดความรู้ คือ การละเล่น การเล่านิทาน และการลงมือทำ เพราะเด็กจะอยู่ในช่วงการเรียนรู้จากโลกและสิ่งที่อยู่รอบตัวของเด็กเอง เช่น การเรียนรู้ร่างกาย ปรากฏการณ์ธรรมชาติ

2. การถ่ายทอดความรู้แก่ผู้ใหญ่ต้องเลือกใช้คำที่เป็นภาพพจน์ เสียงวรรณคดี คำเปรียบเทียบกับให้จำขึ้น คำสุภาษิตเพื่อสร้างแรงจูงใจ วิธีการถ่ายทอดภูมิปัญญาตามวัฒนธรรมอีสานมีหลายรูปแบบ เช่น วิธีบอกเล่า พิธีสู่ขวัญ พิธีทางพุทธศาสนา พิธีกรรมในช่วงหัวเลี้ยวหัวต่อของชีวิต การประกอบอาชีพ เพื่อสร้างเป็นความรู้ให้ดำรงอยู่

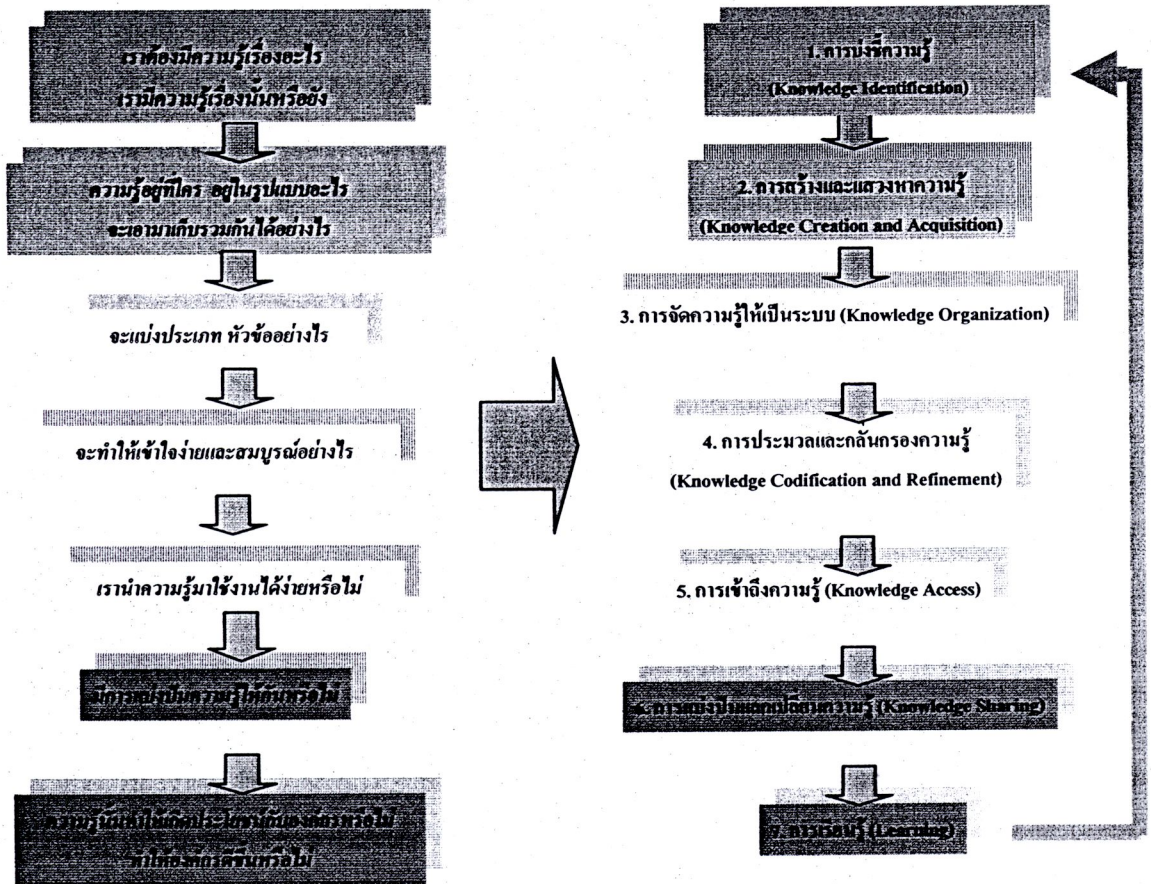

สรุปกระบวนการจัดการความรู้ในบริบทภูมิปัญญา ได้ว่ามีกระบวนการสร้างและการถ่ายทอดความรู้ผ่านการปฏิบัติจริงจากกระบวนการลองผิดลองถูกของชุมชน มีการทดลองปฏิบัติการ มีการแลกเปลี่ยนประสบการณ์องค์ความรู้ที่มีอยู่ในตัวบุคคลและชุมชน เพื่อก่อให้เกิดการถ่ายทอดองค์ความรู้นั้นไปสู่บุคคลอื่น ป้องกันการสูญหายขององค์ความรู้ และเงื่อนไขที่สำคัญต้องพิจารณาในการถ่ายทอดให้มีความเหมาะสมสอดคล้องและมีประสิทธิภาพ เหมาะสมต่อกลุ่มบุคคลเป้าหมาย ควรคำนึงถึงศักยภาพคนที่เข้ามารับการถ่ายทอดองค์ความรู้ และระบบการศึกษาเดิมที่มีอยู่ให้มีการเชื่อมโยงกับองค์ความรู้ที่นำมาถ่ายทอด เพื่อจะสามารถกำหนดแนวทางในการพัฒนาและการฟื้นฟูองค์ความรู้ที่มีอยู่ในชุมชนให้ดียิ่งขึ้น ไม่สูญหายไปจากชุมชน การนำเอาความรู้ไปใช้ได้อย่างถูกต้องขยายผลองค์ความรู้ไปสู่กลุ่มเป้าหมาย บุคคลที่สนใจทั้งในและนอกชุมชนได้อย่างเหมาะสม ซึ่งรูปแบบในการถ่ายทอดมีวิธีการที่แตกต่างกันขึ้นอยู่กับกลุ่มเป้าหมายที่จะส่งผ่านความรู้และเนื้อหาสาระที่ต้องการถ่ายทอดออกไป โดยอาศัยกลไกทางสังคม ความเชื่อ วัฒนธรรม เป็นปัจจัยพื้นฐานที่สนับสนุนให้เกิดการจัดการความรู้

กระบวนการจัดการความรู้ (Knowledge Management Process)

เป็นกระบวนการแบบหนึ่งที่จะช่วยให้องค์กรเข้าใจถึงขั้นตอนที่ทำให้เกิดกระบวนการจัดการความรู้ หรือพัฒนาการของความรู้ที่จะเกิดขึ้นภายในองค์กร ประกอบด้วย 7 ขั้นตอน ดังนี้ (บุญดี และคณะ, 2547 และสำนักงานคณะกรรมการพัฒนาระบบราชการ, 2548)

สำนักงานคณะกรรมการวิจัยแห่งชาติ
ห้องสมุดงานวิจัย
วันที่ 26 มิ.ย. 2555
เลขทะเบียน 250472
เลขเรียกหนังสือ

แผนภูมิ 1 กระบวนการจัดการความรู้

- 1) การบ่งชี้ความรู้ เช่น พิจารณาว่า วิสัยทัศน์/ พันธกิจ/ เป้าหมาย คืออะไร และเพื่อให้บรรลุเป้าหมาย เราจำเป็นต้องรู้อะไร ขณะนี้เรามีความรู้อะไรบ้าง อยู่ในรูปแบบใด อยู่ที่ใคร
- 2) การสร้างและแสวงหาความรู้ เช่นการสร้างความรู้ใหม่ แสวงหาความรู้จากภายนอก รักษาความรู้เก่า กำจัดความรู้ที่ใช้ไม่ได้แล้ว
- 3) การจัดความรู้ให้เป็นระบบ เป็นการวางโครงสร้างความรู้ เพื่อเตรียมพร้อมสำหรับการเก็บความรู้ อย่างเป็นระบบในอนาคต
- 4) การประมวลและกลั่นกรองความรู้ เช่นปรับปรุงรูปแบบเอกสารให้เป็นมาตรฐาน ใช้ภาษาเดียวกัน ปรับปรุงเนื้อหาให้สมบูรณ์
- 5) การเข้าถึงความรู้ เป็นการทำให้ผู้ใช้ความรู้เข้าถึงความรู้ที่ต้องการได้ง่ายและสะดวก เช่น ระบบเทคโนโลยีสารสนเทศ (IT) Web board บอร์ดประชาสัมพันธ์ เป็นต้น
- 6) การแบ่งปันแลกเปลี่ยนความรู้ ทำได้หลายวิธีการ โดยกรณีเป็น Explicit Knowledge อาจจัดทำเป็น เอกสาร ฐานความรู้ เทคโนโลยีสารสนเทศ หรือกรณีเป็น Tacit Knowledge อาจ

จัดทำเป็นระบบ ทีมข้ามสายงาน กิจกรรมกลุ่มคุณภาพและนวัตกรรม ชุมชนแห่งการเรียนรู้ ระบบที่เลี้ยง การสับเปลี่ยนงาน การยืมตัว เวทีแลกเปลี่ยนความรู้ เป็นต้น

7) การเรียนรู้ ควรทำให้การเรียนรู้เป็นส่วนหนึ่งของงาน เช่นเกิดระบบการเรียนรู้จากสร้างองค์ความรู้ นำความรู้ไปใช้ เกิดการเรียนรู้และประสบการณ์ใหม่ และหมุนเวียนต่อไปอย่างต่อเนื่อง

จากแนวคิดการจัดการความรู้ผู้วิจัย นำมาช่วยในการอธิบายถึงความรู้ที่มีอยู่ในชุมชนว่าเป็นความรู้ระบบภูมิปัญญาที่มีการสร้างความรู้ขึ้นมาโดยผ่านประสบการณ์ของผู้ที่มีความรู้เรื่องนั้นจนเกิดเป็นองค์ความรู้ นำมาจัดเก็บเป็นข้อมูลที่จะออกมาในรูปของการปฏิบัติที่เกิดขึ้นในชุมชน และจัดเก็บอยู่ในตัวบุคคลที่มีความรู้เรื่องใดเรื่องหนึ่ง ซึ่งจะนำไปสู่การถ่ายทอดความรู้ คงไว้และใช้ประโยชน์ได้จริง ในการนำกระบวนการจัดการความรู้เข้ามาช่วยระหว่างผู้วิจัยและทีมวิจัยชาวบ้าน นำ 7 ขั้นตอน มาช่วยในการศึกษาวิจัยซึ่งอธิบายการนำมาปรับใช้แต่ละขั้นตอน ดังนี้

1. การบ่งชี้ความรู้ นำความรู้เรื่องผักพื้นบ้าน มาชี้ให้เห็นความสำคัญของความรู้ที่บุคคลในชุมชนมีอยู่ เพื่อก่อให้เกิดการรื้อฟื้น พื้นฟูองค์ความรู้เรื่องพันธุ์ผักพื้นบ้านขึ้นมา ป้องกันการสูญหายของความรู้ และพันธุ์ผักพื้นบ้านที่มีอยู่ในชุมชน

2. การสร้างและแสวงหาความรู้ สร้างและฟื้นฟูความรู้เรื่องผักพื้นบ้านในชุมชนทำให้เกิดเป็นความรู้ใหม่เกิดขึ้น กระตุ้นให้ชุมชนสนใจหันมาอนุรักษ์ พื้นฟู ขยายผลพันธุ์ผักพื้นบ้านมากขึ้น และนำความรู้จากภายนอกเข้ามาช่วยเติมความรู้ให้กับชุมชน

3. การจัดความรู้ให้เป็นระบบ นำความรู้ที่ผ่านการศึกษามาจัดเป็นหมวด เป็นระบบเพื่อง่ายต่อการนำมาใช้ประโยชน์และเก็บไว้เป็นเอกสาร ไม่ให้หายไปจากชุมชน

4. การประมวลและกลั่นกรองความรู้ นำความรู้ที่ผ่านการจัดระบบมาทำเป็นเอกสารและปรับปรุงเนื้อหาให้เหมาะสมใช้ได้ง่ายกับชุมชน

5. การเข้าถึงความรู้ เป็นการทำให้ผู้ใช้รู้นั้นเข้าถึงความรู้ที่ต้องการได้ง่ายและสะดวก โดยจะจัดทำเป็นหนังสือชุดความรู้ที่ได้จากการศึกษาให้กับชุมชน เพื่อก่อให้เกิดการขยายผลสู่กลุ่มเป้าหมาย และชุมชนได้อย่างทั่วถึง ง่ายและสะดวกต่อการศึกษาค้นคว้า

6. การแบ่งปันแลกเปลี่ยนความรู้ มีการจัดเวทีแลกเปลี่ยนนำเสนอความรู้ที่ได้จากการศึกษาผ่านการจัดเวทีนำเสนอข้อมูลสู่ชุมชน บุคคลที่มีความรู้เข้าร่วมเวทีแลกเปลี่ยนเกี่ยวกับประเด็นเกษตรกรรมที่เกี่ยวข้องกับชุดความรู้ที่มีอยู่ในชุมชน ถ่ายทอดความรู้ให้กับบุคคลที่สนใจและเด็กเยาวชนในชุมชน เป็นต้น เป็นการขยายผลความรู้สู่ชุมชนที่สำคัญในการวิจัยนี้ ทำให้กลุ่มเป้าหมาย

และคนในชุมชน ได้รับความรู้ผ่านกระบวนการถ่ายทอดขยายผลความรู้มากขึ้น กระตุ้นให้เห็นความสำคัญและเกิดความสนใจในเรื่องพันธุ์ผักพื้นบ้านมากยิ่งขึ้น

7. การเรียนรู้ มีการสร้างการเรียนรู้ถึงกลุ่มคนที่สนใจและเด็กเยาวชนในชุมชนเข้ามาเรียนรู้ โดยมีการถ่ายทอดองค์ความรู้ผ่านการปฏิบัติจริง และเกิดการจัดตั้งกลุ่มเยาวชนในชุมชนเพื่อจะนำความรู้ไปสืบทอด พร้อมทั้งเกิดกลไกเข้ามามีส่วนร่วมในการรักษาพันธุ์ผักพื้นบ้านในชุมชน เป็นต้น

2. การส่งเสริมการเกษตรและหลักการส่งเสริมการเกษตร

ความหมายของการส่งเสริมการเกษตร

การส่งเสริมการเกษตร (Agriculture Extension) คือการให้บริการหรือระบบที่ช่วยเหลือประชาชน โดยวิธีการให้การศึกษา (Education Procedure) เพื่อปรับปรุงวิธีการและเทคนิคทางการเกษตร เพื่อเพิ่มประสิทธิภาพในการผลิตและรายได้ รวมทั้งการปรับปรุงระดับความเป็นอยู่ (Level of Living) ระดับมาตรฐานทางการศึกษา และสังคมของชีวิตชนบทให้ดีขึ้น

การส่งเสริมการเกษตรนั้นมิผู้ให้ความหมายไว้หลายท่าน ดังต่อไปนี้

Savile (Savile, A.H. อ้างโดย วรทัศน์, 2546: 4) กล่าวว่า “ความมุ่งหมายของการส่งเสริมทุกอย่างคือการสอนประชาชนผู้ซึ่งอยู่ในพื้นที่ชนบท ถึงวิธีการยกระดับมาตรฐานความเป็นอยู่ โดยให้ประชาชนได้ใช้ความพยายามใช้ทรัพยากร ใช้กำลังสัตว์ และวัสดุของเขาเองโดยได้รับความช่วยเหลือน้อยที่สุด”

บุญสม (บุญสม วราเอกศิริ อ้างโดย วรทัศน์, 2546: 4) ให้ความหมายว่า การส่งเสริมการเกษตร (Agriculture Extension) ก็คือ “กระบวนการให้การศึกษานอกโรงเรียน และการบริการแก่บุคคลเป้าหมาย อันหมายถึง เกษตรกร และครอบครัวเกษตรกร โดยวิธีการปฏิบัติจริง (Learning by Doing) และเน้นถึงการช่วยเหลือให้เกษตรกรช่วยเหลือตัวเอง (Help them To Help Themselves) เพื่อปรับปรุงสภาพความเป็นอยู่ให้ดีขึ้น ทั้งทางด้านเศรษฐกิจและสังคม”

วรทัศน์ (2546: 5) ได้กล่าวว่า การส่งเสริมการเกษตร เป็นกระบวนการในการปรับปรุงประสิทธิภาพการผลิตของเกษตรกรในชนบท รวมทั้งวิถีชีวิตให้มีความเป็นอยู่ที่ดีขึ้น อีกทั้งเป็นการให้บริการแก่ประชาชนด้านการเกษตร โดยให้คำปรึกษา แลกเปลี่ยนความคิดเห็น ตลอดจนแก้ไขปัญหาต่างๆ เพื่อให้เขาได้รับความรู้นำไปปฏิบัติ ด้วยตัวของเขาเอง จนสามารถช่วยเหลือตัวเองได้

หลักการส่งเสริมการเกษตร

วรทัศน์ (2546: 15) กล่าวว่า การส่งเสริมการเกษตรของคนไทยที่ผ่านมายังประสบปัญหาความไม่เข้าใจหลักการในการถ่ายทอดความรู้ไปสู่เกษตรกร เพื่อให้ได้รับความรู้อย่างเต็มที่ อาจเนื่องจากความสามารถของเจ้าหน้าที่ในการถ่ายทอด เป็นไปอย่างจำกัด ดังนั้นการเพิ่มประสิทธิภาพในการถ่ายทอดความรู้ให้แก่เจ้าหน้าที่ส่งเสริมให้ทราบถึงกระบวนการส่งเสริม หลักการและวิธีการส่งเสริม จึงเป็นเรื่องที่มีความสำคัญยิ่ง เพราะการส่งเสริมการเกษตรเป็นการทำงานกับคน เป็นการให้ความรู้แบบการศึกษาอกระบบ ซึ่งการให้ความรู้แบบนี้ ทำให้บุคคลเปลี่ยนแปลงพฤติกรรมเพื่อให้ประสิทธิภาพในการผลิต รายได้และความเป็นอยู่ของครอบครัวดีขึ้น เจ้าหน้าที่ส่งเสริมจึงเป็นตัวจักรสำคัญ เนื่องจากเป็นผู้นำในการเปลี่ยนแปลง (Change Agent) ที่สำคัญที่สุด

เจริญ (เจริญ สุขนันทพงศ์ อ้างโดย วรทัศน์, 2546: 15-16) ได้กล่าวถึงหลักการของงานส่งเสริมที่เจ้าหน้าที่ส่งเสริมควรยึดถือเป็นแนวทางปฏิบัติดังนี้

1. ควรชี้แนะให้บุคคลเป้าหมายพยายามช่วยตัวเองในการสอนหรือให้คำแนะนำ
2. คอยชักจูงให้บุคคลเป้าหมายเข้าร่วมกิจกรรมต่างๆ ด้วยความสมัครใจ
3. ควรให้มีการปฏิบัติด้วยตนเอง
4. กิจกรรมที่ส่งเสริมให้ดำเนินการควรสอดคล้องกับความต้องการและเป็นประโยชน์แก่กลุ่มบุคคลเป้าหมายส่วนใหญ่
5. ควรใช้ทรัพยากรที่มีอยู่หรือหาได้ในท้องถิ่นมาใช้ประโยชน์ในงานส่งเสริมให้มากที่สุด
6. ควรสร้างทัศนคติของบุคคลเป้าหมายให้เกิดความรู้สึกริक्तอยากเปลี่ยนแปลง และเมื่อเปลี่ยนแปลงและนำไปปฏิบัติแล้ว ก็ให้คงรักษาพฤติกรรมนั้นไว้ต่อเนื่องจนกว่ามีพฤติกรรมใหม่มาแทนที่
7. ควรให้บุคคลเป้าหมายรวมเป็นกลุ่มหรือเป็นสถาบัน
8. ควรสร้างผู้นำชุมชนและใช้ความเป็นผู้นำชุมชนให้เป็นประโยชน์ในการส่งเสริม
9. ควรดำเนินกิจกรรมส่งเสริมแบบผสมผสาน กิจกรรมที่ส่งเสริมที่ต้องการถ่ายทอด ควรมีลักษณะผสมผสาน โดยประสานงานกับผู้เกี่ยวข้อง เพื่อประสานกิจกรรมส่งเสริมให้สอดคล้องกันและทำงานร่วมกัน ก็จะช่วยให้งานส่งเสริมสำเร็จลุล่วงไปได้ และบุคคลเป้าหมายพอใจ
10. ในการสร้างกิจกรรมส่งเสริมควรคำนึงถึง ศรัทธา ความเชื่อ และขนบธรรมเนียมประเพณีของบุคคลเป้าหมายและชุมชนให้มาก เพราะเป็นเรื่องที่เปลี่ยนได้ยากมาก

กระบวนการยอมรับ (Adoption Process)

งานส่งเสริมการเกษตรในขั้นตอนที่มีความยากคือ การที่จะให้บุคคลเป้าหมายเปลี่ยนแปลงพฤติกรรมที่เคยปฏิบัติอยู่เดิมมายอมรับความรู้ เทคโนโลยี ที่นักส่งเสริมนำมาถ่ายทอดให้แล้วนำไปปฏิบัติ ซึ่งกระบวนการยอมรับ (Adoption Process) แนวความคิดใหม่ไปปฏิบัติตามนั้นเกิดขึ้นเป็นขั้นตอนในตัวบุคคล มี 5 ขั้นตอนสำคัญ คือ 1) เริ่มรู้ หรือ รับรู้ (Awareness) 2) สู้ความสนใจ (Interest) 3) ไตร่ตรอง (Evaluation) 4) ทดลองทำ (Trial) และขั้นสุดท้าย 5) นำไปปฏิบัติ (Adoption) หรือขั้นยอมรับ แม้ว่าขั้นตอนตามกระบวนการจะเกิดขึ้นเป็นลูกโซ่ก็ตาม แต่ในความเป็นจริงแล้วแต่ละขั้นตอนอาจทิ้งช่วงและบุคคลอาจปฏิเสธแนวความคิดใหม่ได้ทุกขั้นตอน หากแต่ละขั้นนั้นไม่ได้สร้างความประทับใจหรือความมั่นใจให้เกิดขึ้นในตัวเขา

ในงานส่งเสริมการเกษตร เรามักพบว่า การยอมรับหรือไม่ยอมรับอาจเกิดขึ้นได้ทุกขั้นตอน โดย วิจิตร (วิจิตร อาวะกุล อ้างโดย วรทัศน์, 2546: 18-19) ได้วิจารณ์กลุ่มเกษตรกรโดยใช้กระบวนการยอมรับและอัตราในการยอมรับของเกษตรกร สามารถแบ่งกลุ่มเกษตรกรได้ 6 ประเภท คือ

1. พวกหัวไวใจสู้หรือผู้นำการเปลี่ยนแปลง (Innovator) มีประมาณร้อยละ 2.5 เท่านั้น
2. พวกขอดีที่ท่าหรือพวกที่ยอมรับเร็ว (Early Adopter) มีประมาณร้อยละ 13.5
3. พวกเบ้งตาลังเลหรือพวกยอมรับในระดับปานกลาง (Early Majority) มีประมาณร้อยละ 34
4. พวกหันเหหัวคือหรือพวกที่ยอมรับช้า (Late Majority) มีประมาณร้อยละ 34
5. พวกงอมือจับเง้าหรือพวกยอมรับช้าที่สุด (Late Adopter or laggard) มีประมาณร้อยละ 13.5
6. พวกไม่เอาไหนเลยหรือพวกไม่ยอมรับ (Dogmatist) มีประมาณร้อยละ 2.5

วิธีการส่งเสริมการเกษตร

วรทัศน์ (2546: 20) การที่เจ้าหน้าที่ส่งเสริมการเกษตรจะช่วยให้บุคคลเป้าหมายยอมรับความรู้ใหม่หรือวิทยาการใหม่ๆ จำเป็นอย่างยิ่งที่เจ้าหน้าที่ส่งเสริมจะต้องพิจารณาเลือกใช้วิธีการส่งเสริมหรือวิธีการถ่ายทอดความรู้ไปสู่บุคคลเป้าหมายอย่างเหมาะสม

Bradfield (Bradfield. D.J. อ้างโดย วรทัศน์, 2546: 20-27) ได้แบ่งวิธีการส่งเสริมออกเป็น 3 ลักษณะด้วยกัน ดังนี้

1. วิธีการส่งเสริมรายบุคคล (Individual Methods) เป็นการส่งเสริมบุคคลเป้าหมายในครั้งหนึ่งเพียงคนเดียว เป็นวิธีการส่งเสริมที่ช่วยให้บุคคลเป้าหมายยอมรับได้มาก และได้ประโยชน์มาก

หากบุคคลเป้าหมายเป็นผู้นำท้องถิ่น ประชานกลุ่มต่างๆ อาจใช้วิธีการต่อไปนี้ 1) การเยี่ยมชมที่บ้านหรือไร่นา (Farm Visit) 2) การติดต่อที่สำนักงาน (Office Calls) 3) การติดต่อทางจดหมาย (Letters) 4) การติดต่อทางโทรศัพท์ (Telephone Calls)

2. วิธีการส่งเสริมกลุ่ม (Group Methods) ต้องกระทำกับบุคคลเป้าหมายตั้งแต่ 2 คนขึ้นไป เจ้าหน้าที่ส่งเสริมต้องใช้เทคนิคเพื่อทำความเข้าใจและถ่ายทอดความรู้ให้กับบุคคลเป้าหมายเป็นจำนวนมากมีความเข้าใจ ข้อดีคือ ประหยัดค่าใช้จ่ายและเวลา ข้อเสียคือ ไม่อาจสามารถจูงใจนำความรู้ไปปฏิบัติได้ และไม่สามารถเข้าไปแก้ไขปัญหาก็ได้ทุกคน มีหลายวิธีเช่น 1) การประชุม (Meetings) 2) การสาธิต (Demonstration) 3) การจัดทัศนศึกษา (Field Trip) 4) การจัดฝึกอบรมพิเศษ (Special Training Course) 5) การทดสอบในท้องถิ่น (Verification Trials) 6) การจัดงานวันเกษตรกร (Field Days)

3. วิธีการส่งเสริมมวลชน (Mass Methods) เป็นวิธีที่เจ้าหน้าที่ส่งเสริมสามารถเผยแพร่ข้อมูลข่าวสารไปสู่บุคคลเป้าหมายได้ครั้งละมากๆ โดยไม่จำกัดจำนวนและไม่จำเพาะเจาะจงว่าเป็นบุคคลใด เราสามารถแยกวิธีการส่งเสริมมวลชนโดยผ่านสื่อต่างๆ ได้ดังนี้ 1) สิ่งพิมพ์ (Publications) 2) นิทรรศการ (Exhibits) 3) วิทยุกระจายเสียง (Radio Programs) 4) รายการโทรทัศน์ (Television Programs) 5) ภาพยนตร์ (Films) 6) การประกวด (Contest) 7) การรณรงค์ (Campaigns)

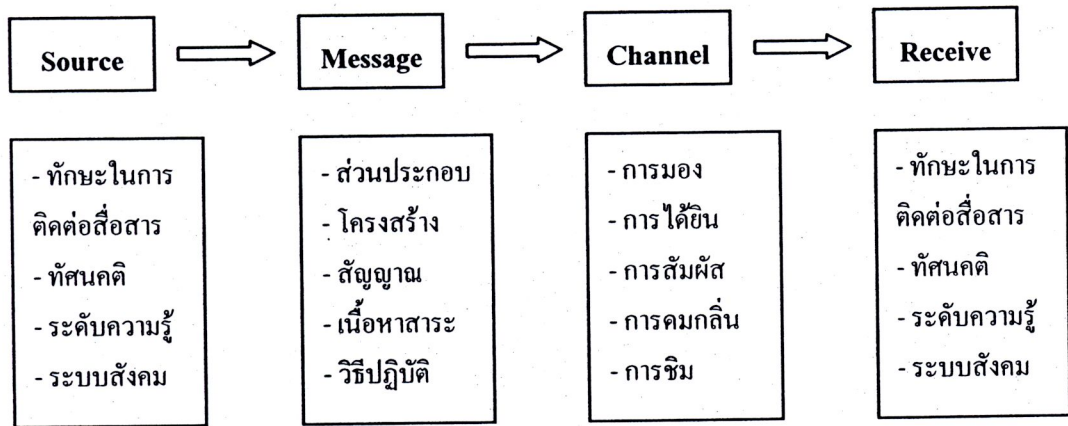
บทบาททั่วไปของนักส่งเสริมการเกษตร

วรทัศน์ (2546: 28) กล่าวว่า นักส่งเสริมการเกษตร คือ บุคคลที่มีหน้าที่เปลี่ยนแปลงพฤติกรรม โดยมีบุคคลต่างๆ ในครอบครัวของเกษตรกรเป็นบุคคลเป้าหมาย บทบาทโดยทั่วไปของนักส่งเสริมการเกษตร มีดังนี้

1. เป็นผู้ถ่ายทอดความรู้

นักส่งเสริมเปรียบเสมือนเป็นสื่อกลางระหว่างแหล่งความรู้กับเกษตรกรเป้าหมาย กล่าวคือนักส่งเสริมการเกษตร เป็นผู้นำเอาความรู้และเทคโนโลยีทางการเกษตรจากแหล่งความรู้ หรือแหล่งวิจัย มาถ่ายทอดหรือนำมาปรุงแต่งให้เหมาะสมกับสภาพท้องถิ่น และลักษณะการใช้ของเกษตรกร และถ่ายทอดความรู้ ซึ่งจะต้องมีความรู้ในเรื่องการติดต่อสื่อสารเป็นอย่างดี เพื่อเอาปัญหาทางการเกษตรกลับไปสู่แหล่งความรู้เพื่อการศึกษาวิจัย ปรับปรุงแก้ไขปัญหานั้นกลับไปสู่เกษตรกรในลักษณะทางการสื่อสารสองทาง (Two Way Communication) ทั้งนี้เพื่อให้ความรู้และเทคโนโลยีทางการเกษตรมีความเหมาะสมกับสภาพการใช้ของเกษตรกรและเกิดประโยชน์สูงสุดนั่นเอง

จากการติดต่อสื่อสารนี้ เบอร์โล (Berlo, K.David. อ้าง โดย วรทัศน์, 2546: 30-31) ได้คิดค้นกระบวนการของการติดต่อสื่อสารไว้ในลักษณะรูปแบบจำลอง S M C R Model ซึ่งประกอบด้วย

แผนภูมิ 2 ปัจจัยที่อยู่ในตัวผู้ส่งข่าวสารที่มีผลกระทบต่อการติดต่อสื่อสาร

1) **ผู้ส่ง (Source)** ต้องเป็นผู้ที่มีทักษะความชำนาญในการสื่อสาร โดยมีความสามารถในการเข้ารหัส (encode) เนื้อหาข่าวสาร มีเจตคติที่ดีต่อผู้รับเพื่อผลในการสื่อสาร มีความรู้เกี่ยวกับข้อมูลข่าวสารที่จะส่ง และควรจะสามารถในการปรับระดับของข้อมูลนั้นให้เหมาะสมและง่ายต่อระดับความรู้ของผู้รับ ตลอดจนพื้นฐานทางสังคม และวัฒนธรรมที่สอดคล้องกับผู้รับด้วย

2) **ข้อมูลข่าวสาร (Message)** เกี่ยวข้องทางด้านเนื้อหา สัญลักษณ์ และวิธีการส่งข่าวสาร

3) **ช่องทางในการส่ง (Channel)** หมายถึงการที่จะส่งข่าวสารโดยการให้ผู้รับได้รับข่าวสารข้อมูลโดยผ่านประสาทสัมผัสทั้ง 5 หรือเพียงส่วนใดส่วนหนึ่ง คือ การได้ยิน การดู การสัมผัส การลิ้มรส หรือการได้กลิ่น

4) **ผู้รับ (Receiver)** ต้องเป็นผู้มีทักษะความชำนาญในการสื่อสาร โดยมีความสามารถในการ “การถอดรหัสสาร” (decode) เป็นผู้ที่มีเจตคติ ระดับความรู้ และพื้นฐานทางสังคม วัฒนธรรม เช่นเดียวหรือคล้ายคลึงกันกับผู้ส่งสารจึงจะทำให้การสื่อความหมายหรือการสื่อสารนั้นได้ผล

ตามลักษณะของ S M C R Model นี้ มีปัจจัยหลักที่มีความสำคัญต่อขีดความสามารถของผู้ส่งและผู้รับ ที่จะทำให้การสื่อความหมายนั้นได้ผลสำเร็จหรือไม่เพียงใด ได้แก่

1) **ทักษะในการสื่อสาร (Communication Skills)** หมายถึง ทักษะซึ่งทั้งผู้ส่งและผู้รับควรจะมี ความชำนาญในการส่งและการรับสาร เพื่อให้เกิดความเข้าใจกันได้อย่างถูกต้อง เช่น ผู้ส่งต้องมีความสามารถในการเข้ารหัส มีการพูด โดยการใช้ภาษาพูดที่ถูกต้อง ใช้คำพูดที่ชัดเจน ฟังง่าย มีการ

แสดงสีหน้าหรือท่าทางที่เข้ากับการพูด ทำนองลีลาในการพูด เป็นจังหวะน่าฟัง หรือการเขียนด้วยถ้อยคำสำนวนที่ถูกต้องสละสลวยน่าอ่าน ส่วนผู้รับก็ต้องมีความสามารถในการถอดรหัส และมีทักษะที่เหมือนกันกับผู้ส่งสาร โดยมีทักษะการฟังที่ดี ฟังภาษาที่ผู้ส่งพูดมารู้เรื่อง หรือสามารถอ่านข้อความที่ส่งมา นั้นได้ เป็นต้น

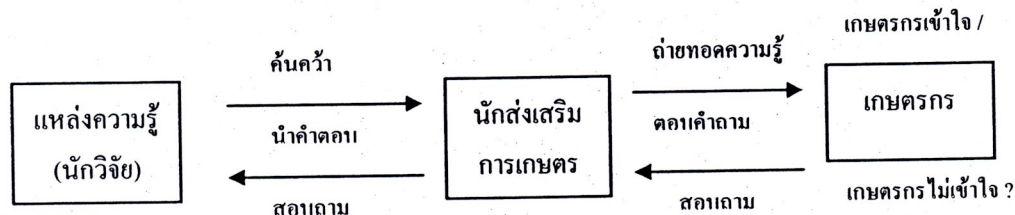
2) เจตคติ (Attitudes) เป็นเจตคติของผู้ส่งและผู้รับซึ่งมีผลต่อการสื่อสาร ถ้าผู้ส่งและผู้รับมีเจตคติที่ดีต่อกัน ก็จะทำให้การสื่อสารได้ผลดี ทั้งนี้เพราะเจตคดีย่อมเกี่ยวข้องไปถึงการยอมรับซึ่งกันและกันระหว่างผู้ส่งและผู้รับด้วย เช่น ถ้าผู้ฟังมีความนิยมชมชอบในตัวผู้พูดก็มักจะมีความเห็นที่สอดคล้องตามไปได้ง่ายกับผู้พูด แต่ในทางตรงกันข้าม ถ้าผู้ฟังมีเจตคติที่ไม่ดีต่อผู้พูดก็จะฟังแล้วไม่เห็นชอบด้วย และมีความเห็นขัดแย้งในสิ่งที่พูดมานั้น หรือถ้าทั้งสองฝ่ายมีเจตคติที่ไม่ดีต่อกันทั้งทำนองหรือน้ำเสียงในการพูดก็อาจจะห้วนห้าว แต่ถ้ามีเจตคติที่ดีต่อกันก็มักจะพูดกันด้วยความไพเราะน่าฟัง

3) ระดับความรู้ (Knowledge Levels) ถ้าผู้ส่งและผู้รับมีระดับความรู้ที่เท่าเทียมกัน ก็จะทำให้การสื่อสารนั้นลุล่วงไปด้วยดี แต่ถ้าหากความรู้ของผู้ส่งและผู้รับมีระดับที่แตกต่างกันย่อมจะต้องมีการปรับความยากง่ายของข้อมูลที่จะส่งในด้านความยากง่ายของภาษาและถ้อยคำ สำนวนที่ใช้ เช่น การไม่ใช้คำศัพท์ทางวิชาการ ภาษต่างประเทศ หรือถ้อยคำยาวๆ สำนวนที่สลับซับซ้อน ทั้งนี้เพื่อให้สะดวกและง่ายต่อความเข้าใจ ตัวอย่างเช่น การที่หมอรักษากันไขแล้ว พูดแต่คำศัพท์ทางการแพทย์เกี่ยวกับโรคต่างๆ ย่อมจะทำให้คนไข้ไม่เข้าใจว่าตนเป็นโรคอะไรแน่ หรือการที่พัฒนากรจากส่วนกลางออกไปพัฒนาหมู่บ้านต่างๆ ในชนบท เพื่อให้คำแนะนำทางด้านวิชาการเกษตรและเลี้ยงสัตว์แก่ชาวบ้าน ถ้าพูดแต่ศัพท์ทางวิชาการโดยไม่อธิบายด้วยถ้อยคำ หรือภาษาที่ง่ายๆ ก็จะทำให้ชาวบ้านไม่สามารถเข้าใจหรืออาจเข้าใจผิดไปได้

4) ระบบสังคมและวัฒนธรรม (Socio - Culture System) ระบบสังคมและวัฒนธรรมในแต่ละชาติเป็นสิ่งที่มีส่วนกำหนดพฤติกรรมของประชาชนในชาตินั้น ซึ่งเกี่ยวข้องไปถึงขนบธรรมเนียม ประเพณีที่ยึดถือปฏิบัติ สังคมและวัฒนธรรมในแต่ละชาติย่อมมีความแตกต่างกันไป เช่นการให้ความเคารพต่อผู้อาวุโส หรือวัฒนธรรมการกินอยู่ต่างๆ ดังนั้นในการติดต่อสื่อสารของบุคคลต่างชาติต่างภาษา กัน จึงจะต้องมีการศึกษาระบบสังคมและวัฒนธรรมของบุคคลในแต่ละชาติ เพื่อการปฏิบัติที่ถูกต้องเหมาะสม ทั้งนี้ย่อมรวมไปถึงกฎข้อบังคับทางศาสนาของแต่ละศาสนาด้วย

บทบาทของนักส่งเสริมการเกษตรจึงเปรียบเสมือนเป็นผู้ส่งข่าวสาร (Communicator) นำข่าวสารจากแหล่งความรู้คือจากนักวิจัยไปสู่เกษตรกรหรือผู้รับข่าวสาร (Receiver) ด้วย จึงจำเป็นอย่างยิ่งที่นักส่งเสริมการเกษตรต้องมีศิลปะในการทำหน้าที่รับข่าวสารจากผู้ส่งข่าว คือ ความรู้และ

เทคโนโลยีต่างๆ ถ่ายทอดไปยังผู้รับข่าวสารหรือเกษตรกรอย่างครบถ้วน ซึ่งต้องใช้ความสามารถเป็นอย่างมาก ข่าวสารหรือความรู้และเทคโนโลยีจะมีความสมบูรณ์มากน้อยเพียงใดขึ้นอยู่กับความรู้ความสามารถและประสบการณ์ของผู้รับและผู้ส่งด้วย

แผนภูมิ 3 ความเชื่อมโยงของการสื่อสารแบบ 2 ทาง โดยนักส่งเสริมการเกษตร

เป็นตัวกลางนำความรู้จากนักวิจัยไปสู่เกษตรกร

2. เป็นผู้ชี้แนะและร่วมแก้ไขปัญหา

โดยเฉพาะปัญหาของเกษตรกรในพื้นที่ที่นักส่งเสริมการเกษตรรับผิดชอบอยู่ ซึ่งปัญหาต้องชี้แนะในสิ่งที่ถูกต้องแก่เกษตรกร เพื่อให้เกษตรกรเกิดความศรัทธาและมีความเชื่อมั่นในตัวนักส่งเสริมการเกษตร เพราะเมื่อเกษตรกรมีความเชื่อมั่นในตัวของนักส่งเสริมการเกษตรแล้วจะเป็นการง่ายในการถ่ายทอดความรู้ในอนาคตต่อไป

3. เป็นผู้ประสานงาน

การประสานงาน หมายถึง การจัดระเบียบงานเพื่อให้ส่วนต่างๆ เข้ารวมกัน และให้เจ้าหน้าที่ฝ่ายต่างๆ ร่วมมือปฏิบัติการเป็นน้ำหนึ่งใจเดียวกัน ไม่ทำงานซ้ำซ้อนขัดแย้งหรือเลื่อมล้ำกัน เพื่อให้การดำเนินงานเป็นไปอย่างราบรื่น บรรลุตามวัตถุประสงค์ที่กำหนดไว้ งานส่งเสริมการเกษตรมีลักษณะที่ต้องปฏิบัติเกี่ยวข้องกับสัมพันธ์กับบุคคลต่างๆ ทั้งภาครัฐและเอกชน ดังนั้น การประสานงานจึงมีความสำคัญต่องานส่งเสริมการเกษตรมาก กล่าวคือ การประสานงานจะช่วยให้การปฏิบัติงานมีลักษณะร่วมมือร่วมใจกันทำงานเป็นคณะ การประสานงานเป็นเทคนิคในการบริหารงานที่เกี่ยวข้องกับการจัดการด้านคน วัสดุ อุปกรณ์ และงบประมาณ นอกจากนี้ยังช่วยให้เกิดการประสานงานระหว่างแผนปฏิบัติการ และนโยบายให้สอดคล้องกันอีกด้วย ซึ่งนักส่งเสริมการเกษตรต้องมีการประสานงาน 3 ประการ คือ ประการแรก ประสานงานกับเกษตรกร ประการที่สอง ประสานงานกับหน่วยงานราชการทั้งในหน่วยเดียวกันและต่างหน่วยงาน ประการสุดท้าย ประสานงานกับภาคเอกชน

ผู้วิจัยนำแนวคิดการส่งเสริมการเกษตรและหลักการส่งเสริมการเกษตรมาช่วยเป็นแนวทางในการทำงานร่วมกับชุมชนซึ่งนำหลักการ วิธีการทางการส่งเสริมการเกษตรเข้ามาช่วยในการเข้าหาชุมชน บทบาทในการส่งเสริม นำมาเป็นแนวทางในการเป็นผู้ถ่ายทอดความรู้ให้กับคนในชุมชน โดยการศึกษาความรู้ร่วมกับทีมวิจัยจากคนในชุมชน กลุ่มเกษตรกรผสมผสานบ้านแมด กลุ่มปลูกผักปลอดสารพิษบ้านส่องเหนือ ที่มีองค์ความรู้เรื่องผักพื้นบ้านอยู่ แล้วผู้วิจัยและทีมวิจัยก็นำความรู้ที่ได้นั้นมาถ่ายทอดความรู้ให้กับคนในชุมชน โดยการจัดเวทีนำเสนอข้อมูลที่ได้เป็นระยะๆ เพื่อเป็นการตรวจสอบความถูกต้องของข้อมูล และความรู้ที่มีอยู่นั้นก็เป็นการแลกเปลี่ยนกันระหว่างกลุ่มคน ทั้งสองชุมชน เป็นผู้ชี้แนะและร่วมแก้ไขปัญหา จากการที่ผู้วิจัยเข้าไปค้นหาโจทย์การวิจัยในพื้นที่ทำให้ทราบถึงปัญหาของกลุ่มเกษตรกรผสมผสานบ้านแมด ที่เป็นปัญหาในการปลูกผักพื้นบ้านในปัจจุบันของคนในชุมชนและกลุ่ม เมื่อทราบปัญหาแล้วก็นำมาสู่การร่วมแก้ปัญหาของชุมชนร่วมกันผ่านกระบวนการการดำเนินการวิจัยอย่างมีส่วนร่วมไปพร้อมๆ กัน ซึ่งผู้วิจัยเองโดยส่วนมากแล้วจะมีบทบาทเป็นผู้ประสานงาน ให้กลุ่มเกษตรกรผสมผสานบ้านแมด กลุ่มปลูกผักปลอดสารพิษบ้านส่องเหนือ คนในชุมชน เยาวชน และหน่วยงานที่ทำงานเกี่ยวกับเรื่องนี้ในพื้นที่เข้ามาร่วมกันแก้ไขปัญหาร่วมกัน โดยได้รับงบประมาณในการทำวิจัยแก้ไขปัญหาจาก สำนักงานกองทุนสนับสนุนการวิจัย สกว. ในชุดทุนสำหรับนักศึกษา CBMAG ในการจัดกิจกรรม ศึกษาข้อมูลองค์ความรู้ที่มีอยู่ในชุมชนทั้ง บริบทชุมชน ผักพื้นบ้านที่มีอยู่ในสองชุมชน และอื่นๆ ผู้วิจัยจะเป็นผู้ประสานงาน ประสานคนเข้าร่วมในเวทีกิจกรรมให้เกิดกระบวนการทำวิจัยเพื่อให้สามารถแก้ไขปัญหาที่มีในชุมชน ให้บรรลุตามวัตถุประสงค์ของโครงการวิจัย และที่สำคัญเกิดประโยชน์สูงสุดต่อชุมชน

3. แนวคิดผักพื้นบ้านและทฤษฎีในการจำแนกความหลากหลายของพืชผักพื้นบ้าน

แนวคิดเกี่ยวกับผักพื้นบ้าน

พืชผักพื้นบ้านสัมพันธ์ข้องเกี่ยวกับชีวิตมนุษย์ นับตั้งแต่ในสมัยหาของป่าล่าสัตว์ ในสังคมยุคนั้นนักมนุษยวิทยาได้ให้ความสนใจเกี่ยวกับการหาอาหาร โดยเฉพาะพืชผัก พบว่า ฝ่ายหญิงจะเป็นฝ่ายที่ไปหาอาหารประเภทผัก และพืชผักเหล่านี้จะเป็นอาหารหลักถึงร้อยละ 80 ของอาหารที่กินกัน ดังนั้นการล่าสัตว์จึงมิใช่สิ่งที่ทำให้สังคมประเภทนี้จะมีชีวิตอยู่มาได้อย่างมั่นคง จากการศึกษาการดำรงชีวิตของมนุษย์เผ่าชนต่าง ๆ พบว่า การหาผักและผลไม้ทำให้มนุษย์มีอาหารรับประทานได้นานวัน กว่ากล่าสัตว์ต่อครั้ง และยังพบว่าชนเผ่าเหล่านี้มีสุขภาพแข็งแรงกว่าชนเผ่าที่เอาแต่ล่าสัตว์อย่างเดียว จึงเป็นเหตุให้นักพฤกษศาสตร์ได้ให้ความสนใจ ศึกษาคุณประโยชน์

เกี่ยวกับผักบางชนิดที่มีความเป็นมาเกี่ยวข้องกับการดำรงชีวิตของมนุษย์มาเป็นพัน ๆ ปี อย่างเช่น การศึกษาพืช Guinoa ซึ่งเป็นพืชหลักบนที่ราบสูงของอาณาจักรอินคา ในทวีปอเมริกาใต้ จากการสำรวจในระยะใกล้ พบว่ายังมีการปลูกในชุมชนเก่าแก่ในที่ราบสูงอยู่ พืชชนิดนี้ให้โปรตีนสูง และมีสัดส่วนของกรดอะมิโนพอ ๆ กับนมและมีความทนทานต่อภาวะแห้งแล้งได้เป็นอย่างดี (เมฆ, 2541)

ผักพื้นบ้านเกี่ยวข้องกับสุขภาพ ในหลายๆ ด้าน จากการทบทวนแนวคิดเกี่ยวกับผักพื้นบ้าน ซึ่งเป็นพรรณผักพื้นบ้านหรือพรรณไม้ในท้องถิ่นที่ชาวบ้านนำมาบริโภคเป็นผักตามวัฒนธรรมการบริโภคแต่ละท้องถิ่น โดยได้มาจากแหล่งธรรมชาติ จากเรือกสวน ไร่ นา หรือการปลูกไว้บริเวณบ้าน เพื่อสะดวกในการเก็บบริโภค ผักพื้นบ้านเหล่านี้อาจมีชื่อเฉพาะแตกต่างตามท้องถิ่น นอกจากบริโภค พรรณไม้เหล่านี้ ยังถูกนำมาใช้เป็นยารักษาโรค เป็นเครื่องมือในการดำรงชีพ เป็นเครื่องแต่งกาย และบางประเภทมีประโยชน์ทางเศรษฐกิจด้วย บทบาทของผักพื้นบ้านบางชนิดยังทรงคุณค่าต่อวิถีชีวิตของคนไทยในแต่ละพื้นที่ นับเป็นมรดกตกทอดของบรรพชน เป็นผลแห่งการเรียนรู้ สังเกต จดจำ นำมาใช้ที่มีคุณค่าไม่เพียงสุขภาพอนามัยเท่านั้น แต่ยังมีคุณค่าทางนิเวศน์ ที่มีอิทธิพลต่อวิถีชีวิตที่โยงใยถึงชีวิต ทางศาสนา พิธีกรรม และประเพณีแต่ละท้องถิ่น จากการรวบรวมและวิเคราะห์พบว่ามียุคค่าทางโภชนาการสูง และหากนำมาเปรียบเทียบกับผักเศรษฐกิจที่ส่งเสริมการปลูกในปัจจุบันแล้ว คุณค่าทางโภชนาการไม่ได้แตกต่างกัน บางชนิดกลับมียุคค่าสูงกว่าพืชผักเศรษฐกิจ โดยเฉพาะเป็นแหล่งคุณค่าทางโปรตีน วิตามิน และเกลือแร่ ของประชาชนในชนบท และการปลูกเพื่อส่งเสริมรายได้ ซึ่งจะเป็นทางเลือกหนึ่งของเกษตรกรในการลดรายจ่ายประจำวันลงได้บ้าง

และจากการสำรวจผักพื้นบ้านที่วางขายในตลาดสดตามภูมิภาคต่าง ๆ ของประเทศไทย พบว่ามีผักพื้นบ้านที่ใช้เป็นอาหารและประโยชน์ทางยา กว่า 300 ชนิด แต่จะมีประมาณ 50 ชนิด ที่นำมาจำหน่ายในตลาดตามฤดูกาลเป็นประจำ โดยชนิดและปริมาณจะเปลี่ยนแปลงไปตามท้องถิ่น และฤดูกาล พืชผักเหล่านี้ราคาซื้อขายยังไม่ชัดเจนแน่นอน แต่สามารถทำรายได้ให้แก่ครอบครัวที่เก็บผักปามาขาย แนวโน้มทางด้านการตลาดของผักพื้นบ้านไทยที่มีอนาคตสดใส สามารถขยายตัวได้เพิ่มขึ้น ประกอบกับผักพื้นบ้านบางชนิดได้รับความนิยมเพราะเป็นผักที่ออกตามฤดูกาล หายาก หรือมีเฉพาะบางท้องถิ่น เมื่อถึงฤดูกาลจะมีชาวบ้านพากันไปเก็บไปหา แล้วนำมาขาย บางทีพ่อค้าคนกลางไปรับซื้อถึงที่แล้วนำมาขายต่ออีกที ผักพื้นบ้านเหล่านี้จะมีรสชาติอร่อย และเมื่อประชาชนหันมาให้ความสนใจกับผักปลอดสารพิษ ปลอดสารเคมี จึงทำให้ความนิยมในผักพื้นบ้านดูเหมือนจะเพิ่มมากขึ้นส่งผลให้เป็นที่ต้องการของตลาดมากยิ่งขึ้น (สำนักงานเกษตรจังหวัดสิงห์บุรี, 2551)

สำหรับประเทศไทย การให้ความสนใจเกี่ยวกับผักพื้นบ้านได้เริ่มมีคนตระหนักถึงคุณค่าและประโยชน์ เพราะในภูมิภาคของประเทศไทย ประชาชนได้พึ่งพิงประโยชน์จากพืชผักพื้นบ้านที่มีอยู่ตามธรรมชาติ นำมาใช้ประโยชน์ทั้งเป็นอาหารและเป็นยา และในสายตาของประชาชน ความสัมพันธ์ระหว่างมนุษย์กับธรรมชาติถูกจัดวางไว้อย่างเหมาะสม ตัวอย่างเช่น ชาวอีสานเคารพป่าในบริเวณศาลปู่ตา จึงช่วยกันดูแลคุ้มครองป่า ทำให้แหล่งอาหารธรรมชาติดำรงอยู่ ชาวบ้านได้พึ่งพาอาศัย และการตั้งหมู่บ้านในภาคอีสานมีจุดเด่นอย่างหนึ่งคือ มักจะตั้งอยู่ใกล้โลก (เนินดิน) ที่อุดมด้วยป่าไม้ ที่จะเป็นที่ตั้งแหล่งยาและแหล่งอาหาร กล่าวได้ว่า พืชผักพื้นบ้านโดยตัวของมันเองมีคุณค่า ในการสร้างภูมิคุ้มกันสำหรับชาวบ้านที่สอดคล้องกับธรรมชาติ นอกจากนี้ลักษณะนิสัยบริโภคและรสชาติอาหารจะมีรสเฉพาะในแต่ละท้องถิ่นสิ่งนี้มีใช้เกิดขึ้นอย่างอิสระ หรือโดยบังเอิญ หากเป็นผลึกของการถกเถียงขึ้นจากความสัมพันธ์ระหว่างมนุษย์กับธรรมชาติ โดยการเลือกสรรอาหารที่มีประโยชน์สอดคล้องกับวิถีชีวิตและตัดสิ่งที่เกิดโทษออกไป อาหารที่เกื้อกูลสุขภาพเหล่านี้อาจเรียกได้ว่าเป็นอาหารสมุนไพรได้ (สำนักงานคณะกรรมการการสาธารณสุขมูลฐาน, 2538)

ความหมายของผักพื้นบ้าน

สำนักงานคณะกรรมการการสาธารณสุขมูลฐาน (2538) ได้ให้ความหมายผักพื้นบ้านว่า หมายความว่า พรรณพืชผักพื้นบ้านหรือพรรณไม้พื้นเมืองในท้องถิ่นที่ชาวบ้านนำมาบริโภคเป็นผักตามวัฒนธรรมการบริโภคของท้องถิ่นในแหล่งธรรมชาติ (ป่าเขา ป่าละเมาะ ป่าแพะ หนองบึง ริมแม่น้ำ และธารน้ำ) สวนนาไร่หรือชาวบ้านนำมาปลูกไว้ใกล้บ้านเพื่อสะดวกในการเก็บมาบริโภค ผักพื้นบ้านเหล่านี้อาจมีชื่อเฉพาะตามท้องถิ่น และนำไปประกอบเป็นอาหารพื้นเมืองตามกรรมวิธีเฉพาะของแต่ละท้องถิ่น นอกจากนี้ พรรณไม้เหล่านี้ยังถูกนำมาใช้ประโยชน์ด้านยารักษาโรคด้านเครื่องใช้ไม้สอยด้านเครื่องแต่งกายและด้านเศรษฐกิจอีกด้วย

เมฆ (2541) ได้ให้ความหมาย ผักพื้นบ้าน หมายถึง พรรณพืชผักพื้นบ้านหรือพรรณไม้พื้นเมืองในท้องถิ่นที่ชาวบ้านนำมาบริโภคเป็นผัก ตามวัฒนธรรมการบริโภคของท้องถิ่นที่ได้มาตามแหล่งธรรมชาติ จาก สวน นา ไร่ หรือชาวบ้านนำมาปลูกไว้ใกล้บ้านเพื่อสะดวกในการนำมาบริโภค ผักพื้นบ้านเหล่านี้ อาจมีชื่อเฉพาะตามท้องถิ่น และนำไปประกอบอาหารพื้นเมืองตามกรรมวิธีเฉพาะแต่ละท้องถิ่น

สมาคมหยาคณ สยามเทคโนโลยีที่เหมาะสม (2537) ให้คำจำกัดความของผักพื้นบ้าน คือ พืชที่ใช้เป็นอาหารที่มีธาตุอาหารประเภทวิตามินสูง ใช้ประกอบอาหารโดยเป็นเครื่องปรุงหลัก

เป็นเครื่องปรุงรสและกลิ่นของอาหาร เป็นของแกล้มกินกับน้ำพริก หลน ขนมหิน หรือแกงเผ็ดต่างๆ

เกริก (2547) ได้ให้ความหมาย ผักพื้นบ้าน หมายถึง ส่วนของพืชที่สามารถนำมาบริโภคได้ ผักเป็นผลผลิตจากพืชที่นำมาบริโภคทั้งใบ ดอก ผล เมล็ด ลำต้นและราก ผักแต่ละชนิดมีประโยชน์แตกต่างกัน นิยมบริโภคตามความนิยมของแต่ละท้องถิ่น รับประทานทั้งสดๆ ลวก ต้ม คอง รับประทานกับน้ำพริก รับประทานพร้อมกับอาหาร ใช้ตกแต่งอาหารให้น่ารับประทานหรือใช้เป็นเครื่องเคียง ตลอดจนนำไปเป็นส่วนประกอบของอาหาร บางครั้งยังนำมาปรุงรสอาหาร สี กลิ่น ทำให้อาหารน่ารับประทานยิ่งขึ้น

ยิ่งยง (2537) ได้กล่าวไว้ว่า ผักพื้นเมือง หมายถึง พรรณพืชนานาชนิดที่พบในท้องถิ่นต่างๆ ของประเทศ ซึ่งผู้คนในท้องถิ่นดังกล่าวบริโภคในลักษณะของผัก ทั้งในรูปของผักสด และในรูปปรุงสุกแล้ว ประเทศไทยมีความหลากหลายของชนิดพืชเป็นจำนวนมาก ตามสภาพภูมิอากาศที่หลากหลาย ตั้งแต่เขตป่าดิบชื้นในภาคใต้ จนถึงเขตกึ่งอบอุ่นในภาคเหนือ ในอดีตผู้คนในท้องถิ่นต่างๆ มีความใกล้ชิดกับธรรมชาติจึงรู้จักใช้ประโยชน์จากทรัพยากรรอบตัวทั้งนำมาเป็นผัก และเป็นยา ความรู้ดังกล่าวได้มาจากการถ่ายทอดของบรรพบุรุษ ซึ่งสั่งสมมาเป็นเวลานาน

จะเห็นได้ว่า มีผู้รู้ให้ความหมายผักพื้นบ้านไว้ค่อนข้างคล้ายเคียงกัน ซึ่งเมื่อนำมารวมกันแล้ว หมายถึง พืชผักที่คนได้มาตามแหล่งธรรมชาติ จาก สวน นา ไร่ นำมาบริโภค ใช้ประโยชน์ และปลูกมาตั้งแต่ในอดีตจนถึงปัจจุบัน ทั้งที่เป็นพืชผักพื้นบ้านที่มีถิ่นกำเนิดในท้องถิ่น และพืชผักจากต่างถิ่นที่นำมาปลูกมานาน จนสามารถปรับตัวเจริญงอกงามได้ดีตามธรรมชาติ

คุณค่าผักพื้นบ้านของไทย

วลัยพร (2550) กล่าวว่า ผักพื้นบ้านของไทยมีคุณค่าในหลายมิติ มีการนำมาใช้ประโยชน์ในหลายรูปแบบ และสอดคล้องอยู่ในวิถีชีวิตของคนไทยมาช้านาน ไม่ว่าจะเป็นด้านอาหาร ยา รักษาโรค การใช้ประโยชน์ด้านอื่นๆ ตลอดจนคุณค่าทางเศรษฐกิจ สังคมและสิ่งแวดล้อม โดยสามารถสรุปได้ดังนี้

1. อรรถประโยชน์ด้านอาหาร

อาหารไทยจะเป็นอาหาร ไม่ได้เลยถ้าปราศจากพืชผักพื้นบ้าน และพืชพันธุ์เหล่านี้คงมีอยู่ไม่ได้เลยถ้าคนไทยกินไม่เป็นหรือละเลยมันไป เช่นนั้นแล้วอาหารมิได้สัมพันธ์เฉพาะกับร่างกายของมนุษย์เท่านั้น หากยังมีผลกำหนดแบบแผนการดำเนินชีวิต การก่อรูปวัฒนธรรมของสังคม การสืบสานแบบแผนการดำรงชีวิตและภูมิปัญญาของบรรพชนไปสู่ความสัมพันธ์และความเข้มแข็งของชุมชน และสิ่งหนึ่งที่ควรภูมิใจคือ การมีวัฒนธรรมในการปรุงแต่งอาหารที่มีความหลากหลาย

และแตกต่างกันไป อันเนื่องมาจากความอุดมสมบูรณ์ของวัตถุดิบ จนกล่าวได้ว่าคนไทยได้หล่อหลอมวัฒนธรรมการกินการอยู่ของตนเองด้วยการอาศัยวัตถุดิบจากธรรมชาติที่มีความหลากหลายก่อให้เกิดเป็นความหลากหลายของการบริโภคที่เด่นกว่าหลายชนชาติในโลก

ผักพื้นบ้านมีสรรพประโยชน์ด้านอาหารที่หลากหลายไม่ว่าจะกินสด เช่น ยอด ใบอ่อน ผักอ่อน ผลอ่อน หน่ออ่อน ปลี ต้น หรือนำมาลวกจิ้มกินกับน้ำพริก กินเป็นเครื่องเคียงอาหาร รวมทั้งการนำมาชุบแป้งทอดหรือเป็นส่วนประกอบของอาหารพื้นบ้านได้หลากหลายทั้ง ยำ ผัก ดม แกง รวมทั้งสามารถนำมาแปรรูปเป็นอาหารได้หลากหลายชนิด เช่น การนำผักแป้นมาทำเป็นส้มผักแป้น การนำหน่อไม้สดมาทำเป็นหน่อไม้ดอง เป็นต้น

นอกเหนือจากการใช้ประโยชน์เป็นอาหารของมนุษย์โดยตรงแล้ว พืชผักพื้นบ้านยังมีประโยชน์ในการใช้เป็นอาหารเลี้ยงสัตว์ เช่น ฟางข้าว หญ้าปล้อง ข้าวเนก ข้าวป้างสามง่าม ขุยไผ่ เป็นต้น ใช้ประโยชน์ในการเป็นเครื่องเทศ ประดับรส เช่น พริกไทย ดีปลี ข่า ตะไคร้ มะขาม เป็นต้น ใช้ประโยชน์จากการคั้น สกัด เป็นได้ทั้งอาหาร สารปรุงแต่งอาหาร เช่น สกัดแล้วได้น้ำมัน (ขานา ละหุ่ง ถั่ว งา) แปรรูปแล้วได้แป้ง (สาธู คล้า) แปรรูปแล้วได้น้ำตาล (อ้อย คาล มะพร้าว) ใช้ชักฟอก (มะชัก) ใช้เป็นสืผสมอาหาร (ใบเตยหอม ผลมะเมี) ใช้เป็นเครื่องเทศ (พริกไทย พริก มะกรูด ขิง ข่า ตะไคร้) เป็นต้น

2. การมีสรรพคุณทางยา

พืชผักพื้นบ้านส่วนใหญ่เป็นสมุนไพรสำหรับนำมาประกอบเป็นยารักษาโรคแผนโบราณซึ่งมีหลายรูปแบบ เช่น ยาต้ม ยาผง ยาขง ยาคอง ยาลูกกลอน ยาเม็ดแบน เป็นต้น คนไทยรู้จักนำพืชผักพื้นบ้านมาใช้เป็นยามาช้านาน ถือเป็นภูมิปัญญาด้านยารักษาโรคที่สืบทอดต่อกันมา โดยเฉพาะกลุ่มของโรคที่เกิดขึ้นทั่วๆ ไป แทบจะกล่าวได้ว่าสามารถใช้สมุนไพรจากพืชผักพื้นบ้านของไทยรักษาได้เกือบทั้งหมด ดังตัวอย่างในตาราง 1

ตาราง 1 ตัวอย่างสมุนไพรที่แนะนำให้ใช้ในงานสาธารณสุขมูลฐาน

อาการ	ตัวอย่างสมุนไพร	อาการ	ตัวอย่างสมุนไพร
ท้องผูก	ขี้เหล็ก มะตูม มะละกอ มะขาม	ขัดเบา	กระเจี๊ยบแดง หนุ้าคา อ้อย แดง
ท้องอืด ท้องเฟ้อ	กระชาย กระเทียม กระเพรา ข่า จิง	กลาก-เกลื่อน	ทองพันชั่ง ชุมเห็ดเทศ กระเทียม
ท้องเดิน	กล้วยน้ำว้า ทับทิม ฝรั่ง มังคุด	นอนไม่หลับ	ขี้เหล็ก
พยาธิลำไส้	ฟักทอง มะเกลือ สะแก	ฝีและแผลพุพอง	เทียนบ้าน ว่านหางจระเข้ ขมิ้นชัน
โรคบิด	ทับทิม มังคุด	เกล็ดขี้ดขอก	ไพล
คลื่นไส้ อาเจียน	กระเพรา จิง ขอ	แพ้ อักเสบ	ตำลึง ผักบุ้งทะเล พญาขอ
ไอ มีเสมหะ	จิง คีปรี เพกา มะขาม มะนาว	แมลงค้อย	พลู เสลดพังพอน
ไข้	บอระเพ็ด ฟ้าทลายโจร ย่านาง	ไฟไหม้ น้ำร้อน ลวก	มะพร้าว บัวบก ว่านหาง จระเข้

ที่มา : สำนักงานคณะกรรมการวัฒนธรรมแห่งชาติ, 2545

3. คุณค่าเชิงเศรษฐกิจ สังคม และสิ่งแวดล้อม

สำหรับเกษตรกรบางส่วน ผักพื้นบ้านยังเป็นปัจจัยเกื้อกูลสภาพเศรษฐกิจของครอบครัวได้เป็นอย่างดี อีกทั้งบางขณะคุณค่าของผักพื้นบ้านก็ไม่ได้จำกัดอยู่กับสิ่งที่จับต้องได้ หากแต่มีคุณค่าอื่นๆ แฝงอยู่มากมาย ซึ่งคุณค่าเหล่านี้เกี่ยวพันสอดคล้องกับวิถีคิดและวิถีชีวิตของเกษตรกรแต่ละคนที่แตกต่างกัน

4. การใช้ประโยชน์ด้านอื่นๆ

ผักพื้นบ้านมีการใช้ประโยชน์อื่นๆ นอกเหนือจากการเป็นอาหารและยารักษาโรค ไม่ว่าจะเป็นการใช้ในพิธีกรรมต่างๆ เช่น ใบกล้วยใช้ในงานบายศรี ดินเกล็ดปลาช่อนใช้เป็นดินไม่มั่งคด เมื่อเอาข้าวขึ้นยุ้งฉาง การใช้สอยเป็นไม้ประดับ เช่น กระเจียวแดง กระเทียมเถา ค้างคาวดำ หนูคอน แดง เต่าร้าง แดง ทุ่นก้านดำ ปีบ ผักกระเฉด ผักก้านทอง ใช้ทำเป็นเครื่องประดับตกแต่ง เช่น

เมล็ดกระถินบ้าน น้ำเต้า ใช้สอยในสิ่งก่อสร้าง เช่น กระโคน ขี้เหล็ก ขี้เนิน ตะคร้อ มะกล่ำ มะงั่ว ทำเป็นฝืนเผาถ่าน เช่น กระถินบ้าน ชุมแสง คั่วขาว สัมเลี้ยวคัน รวมทั้งการใช้สอยอื่นๆ เช่น กาบลำต้นกล้วยใช้ทำเชือก ลำต้นแขมและเถานำมาสานขัดตะ หวายและไผ่ป่าใช้ทำเครื่องจักรสาน มะเขือม่วงใช้ทำคินปิ่น เป็นต้น

ความเชื่อเกี่ยวกับพืชผักพื้นบ้าน

ความเชื่อเกี่ยวกับกินพืชผัก มีข้อห้ามและข้อแนะนำในการบริโภคพืชผักบางชนิดถูกห้ามบริโภคในกลุ่มคนบางกลุ่ม ในขณะเดียวกันกลับถูกแนะนำให้บริโภคพืชผักอีกชนิดหนึ่ง โดยเชื่อว่าพืชผักบางอย่างรับประทานเข้าไปแล้วจะเกิดโทษในขณะที่พืชผักบางอย่างรับประทานเข้าไปจะเกิดผลดี ข้อห้าม ข้อแนะนำเหล่านี้มักจะนำไปใช้กับกลุ่มบุคคลที่มีลักษณะพิเศษ (<http://www.handbtoday.com>, 2551) ดังนี้

1. หญิงตั้งครรภ์

ข้อห้ามได้แก่ ห้ามกินบอน จะทำให้สายรกเปื่อย ห้ามกินผักแว่นจะทำให้รกพันคอเด็ก ห้ามกินกล้วยจี จะทำให้รกติด เป็นต้น ข้อห้ามเหล่านี้ถูกอ้างว่าจะมีผลกระทบต่อเด็กในครรภ์ทั้งสิ้น หากจะพิจารณาถึงผลโดยตรงต่อเด็กแล้วอาจจะเป็นไปไม่ได้ ผลที่จริงแล้วเกิดกับแม่ต่างหาก เช่น บอนหากทำไม่ถูกวิธีจะทำให้คันปาก ผักแว่นหากทำไม่สะอาด อาจทำให้เกิดอาการท้องเสีย เป็นต้น สำหรับข้อปฏิบัตินั้น ได้แก่ ให้กินปลีกกล้วย ขนุนอ่อน เพราะจะทำให้ช่วยบำรุงน้ำนม จุดนี้ชาวบ้านเองคงจะสังเกตเห็นว่า ผักทั้ง 2 อย่างมียางขาวๆ คล้ายนมจึงคาดหวังว่าคงช่วยได้ และจากการปฏิบัติจริงพบว่าได้ผลจริงด้วย ฉะนั้น จึงได้ตั้งเป็นข้อปฏิบัติตลอดมา

2. หญิงหลังคลอด

ห้ามกินผักเย็น เช่น แตงทุกชนิด ห้ามกินผักหวาน ผักกาด ชะอม หน่อไม้ ผักเสียบ พริกด้วย ผักพวกนี้ จะทำให้เกิดอาการเจ็บท้องทั้งแม่และลูก ผักที่แนะนำให้กิน ได้แก่ ปลีกกล้วย ผักตำลึง ขนุนอ่อน บัวบก ไพล เพาะจะช่วยให้น้ำนมมาก และไพลช่วยให้เลือดไหลเวียนดี ข้อปฏิบัตินี้ได้มีการปฏิบัติสืบทอดกันมานาน และถ่ายทอดมาให้ลูกหลาน แต่การที่จะปฏิบัติตัวอย่างไรหรือไม่นั้น อาจจะพบได้น้อยลงไปบ้างแล้ว เพราะปัจจุบันระบบการคลอดจากสถานบริการของรัฐมุ่งใช้ยาบำรุงและอาหารหลัก 5 หมู่ อย่างไรก็ตามก็ดีแกลงจึงเป็นอาหารยอดฮิตสำหรับคนหลังคลอดเพราะประกอบด้วยผักที่แนะนำมาเกือบครบถ้วน

3. ผู้มีคาถาอาคม

กลุ่มบุคคลเหล่านี้จะมีข้อปฏิบัติเกี่ยวกับการกินอาหาร ซึ่งส่วนใหญ่มักจะเป็นข้อห้าม โดยจะมีเหตุผลอยู่เบื้องหลังว่า พืชผักเหล่านี้จะทำให้คาถาเสื่อมลง พืชผักที่ห้ามกินคือ มะขามป้อมอัน

เป็นพืชที่อยู่ในตำนานเรื่อง ทรพี ทรพา จากตำนานนี้ได้ถูกนำมาเป็นข้อห้ามของคนที่มีคาถาที่จะไม่กินมะขามป้อม ในขณะที่เดียวกันจะนิยมใช้ส้มป่อยมาใช้ในพิธีกรรมต่างๆ เช่น การล้าง เสนียดจัญไร การนำมาใช้สระหัว เป็นต้น สำหรับผักที่ห้ามกินนั้น ได้แก่ น้ำเต้าฟักเขียว และโหระพา โดยถือว่าผักเหล่านี้กินแล้วทำให้อ่อนแรงลง คาถาอาคมเสื่อม ซึ่งหมอคนเมืองคนหนึ่งเล่าว่า “น้ำเต้าเป็นของเย็น กินแล้วคาถาจะเสื่อมไม่ขึ้นมันแพ้กันฟักเขียวกินแล้วจะอ่อนแรง ช้างที่ตกมันเอาฟักหัวเขียวโยนให้กินจะอ่อนกำลังลงได้” นอกจากข้อห้ามเหล่านี้แล้ว คนเหล่านี้จะไม่กินอาหารในงานศพ นอกจากนี้จะเป็นเวลาหลังจากเผาศพเสร็จแล้วถึงกินได้โดยถือว่ากินของผี ผีจะข่มเอาได้ ความเชื่อนี้ยังมีอยู่เพราะกลุ่มหมอพื้นบ้านต่างๆ ยังคงยึดมั่นกับความเชื่อเหล่านี้จริงๆ

ความเชื่อเกี่ยวกับพืชผักพื้นบ้านด้านประเพณีและพิธีกรรม

ประเพณีและพิธีกรรมในท้องถิ่นหลายอย่างที่ยังนำพืชผักมาเกี่ยวข้อง ที่พบเห็นกันโดยทั่วไปคือประเพณีสงกรานต์ที่นิยมนำส้มป่อยมาใส่ในน้ำเพื่อใช้สรงน้ำพระพุทธรูป และรดน้ำคำหัวผู้ใหญ่เพื่อขอพรและขอขมาลาโทษ อีกทั้งเชื่อว่า ส้มป่อย จะช่วยปลดปล่อยสิ่งชั่วร้ายทั้งหลายให้ออกไป นอกจากนี้ยังมีขมิ้น (เรียกน้ำขมิ้นส้มป่อย) ซึ่งปัจจุบันไม่ค่อยได้ใช้แล้ว ขมิ้นนั้นเชื่อว่าเป็นตัวแทนของพระพุทธเจ้า (พระสงฆ์ที่มุ่งเหลือองห่มเหลือง) ถือว่าเป็นสิริมงคล นอกจากนี้ ส้มป่อยยังถูกนำไปใช้ในพิธีงานศพทางภาคเหนือ โดยนำไปทำน้ำส้มป่อยสำหรับให้ญาติๆ แยกที่ร่วมงาน ใช้ล้างหน้า ล้างมือ หลังจากพิธีเผาศพ ด้วยความเชื่อว่าน้ำส้มป่อยจะช่วยขจัดความทุกข์ โศกออกไป และห้ามมิให้สิ่งใดมารบกวน

นอกจากนั้นยังมีความเชื่อในการปลูกว่าแต่ละวันควรปลูกอะไรจึงจะได้ผลผลิตดีซึ่ง (สวิง, น.41-42) เขียนไว้ว่า วันในการปลูก เชื่อว่าการละมือเพาะปลูกในแต่ละวันจะให้ผลดีกับพืชผักแต่ละประเภทต่างๆ กัน ดังนี้

ปลูกวันอาทิตย์ เป็นเหง้าฮากหัวดี ให้ปลูกพืชที่มีหัว เช่น จิง ข่า เผือก มัน กระเทียม ฯลฯ จะได้ผลดี

ปลูกวันจันทร์ เป็นเครือด้วยาวดี ให้ปลูกพืชที่เป็นเถาวัล เช่น ถั่ว แตงกวา ขวบเหลี่ยม เสาวรส ฯลฯ จะได้ผลดี

ปลูกวันอังคาร เป็นคั่วคกใบ ให้ปลูกพืชที่ใช้ประโยชน์จากใบ เช่น หม่อน ผักอ่อมแซบ ผักชี ผักกาด ผักอีเลศ ฯลฯ จะได้ผลดี

ปลูกวันพุธ เป็นดอกคกบานบ่เศร้าให้ปลูกไม้ดอก เช่น แคน ดอกขี้ก ฯลฯ จะได้ผลดี

ปลูกวันพฤหัสบดี เป็นหมากแต่เค้าเท่าถึงปลาย ให้ปลูกพืชที่ให้รวงผล เช่น ข้าว ข้าวฟ่าง ฯลฯ จะได้ผลดี

ปลูกวันศุกร์ เป็นเปลือกหนาเหลือแหล่ ให้ปลูกพืชที่ให้ผล เช่น มะเขือพวง ถั่วฝักยาว มะแว้ว ฯลฯ จะได้ผลดี

ปลูกวันเสาร์ เป็นก้านแก่เหลือแต่ลำ ให้ปลูกไม้ใช้ประโยชน์จากลำต้น ไม้ทำบ้าน ทำฟืน จะได้ผลดี

ทฤษฎีในการจำแนกความหลากหลายของพืชผักพื้นบ้าน

พืชผักพื้นบ้านในประเทศไทยในแต่ละท้องถิ่นหรือแต่ละภาคมีความหลากหลายแตกต่างกันไปทั้งความหลากหลายทางชนิด (Species Diversity) ความหลากหลายทางพันธุกรรม (Genetic Diversity) และความหลากหลายทางนิเวศวิทยา (Ecological Diversity) ซึ่งความหลากหลายทางชีวภาพของพืชผักพื้นบ้านในประเทศไทย ทั้ง 3 ด้านนี้ ใช้เป็นทฤษฎีในการจำแนกพืชผักพื้นบ้าน โดยจำแนกตามความหลากหลายทางชนิดและความหลากหลายทางพันธุกรรมของพืชผักพื้นบ้าน ตามลักษณะส่วนประกอบของพืชผักพื้นบ้านแต่ละชนิด แต่ในการวิจัยนี้ในการจำแนกความหลากหลายของพืชผักพื้นบ้าน ผู้วิจัยนำเพียงความหลากหลายทางนิเวศวิทยาที่เกี่ยวข้องกับการศึกษามารับใช้ เพื่อนำมาจำแนกแหล่งนิเวศน์ที่ผักพื้นบ้านเกิดหรือพบในชุมชน

ความหลากหลายทางนิเวศวิทยา

สามารถจำแนกพืชผักพื้นบ้านตามลักษณะสิ่งแวดล้อมได้ดังนี้

1. การจำแนกตามลักษณะความเข้มข้นของแสงที่เหมาะสมในการเจริญเติบโตของพืชผักพื้นบ้าน แบ่งได้เป็น 2 พวก คือ

1) พืชผักพื้นบ้านที่เป็นไม้ในร่ม (Indoor Plant) เป็นพันธุ์พื้นบ้านที่เจริญเติบโตได้ดีในที่ร่มรำไรหรือในป่าธรรมชาติ จะขึ้นเจริญงอกงามได้ดีได้รับเงาของไม้ใหญ่ เช่น กะทือ กะชาย ขมิ้น ถั่ว สะระแหน่ บวบก ข่าพลู

2) พืชผักพื้นบ้านที่เป็นไม้กลางแจ้ง (Outdoor Plant) เป็นพันธุ์พืชผักพื้นบ้านที่เจริญเติบโตได้ดีในที่กลางแจ้งได้รับแสงแดดเต็มที่ตลอดวัน เช่น สะเดา ขี้เหล็ก มะรุม ชะอม ตะไคร้

2. การจำแนกตามลักษณะอุณหภูมิที่เหมาะสมในการเจริญเติบโตของพืชผักพื้นบ้าน แบ่งได้เป็น 2 พวก คือ

1) พืชผักพื้นบ้านที่ชอบอากาศหนาวเย็น เป็นพืชผักพื้นบ้านที่เจริญเติบโตในพื้นที่สูงที่มีอากาศหนาวเย็น เช่น ค้างหลวง มะเขือเครือ ผักกูดคอย กระเจียว ค้อคอย

2) พืชผักพื้นบ้านที่ชอบอากาศร้อน เป็นพืชผักพื้นบ้านที่เจริญเติบโตในพื้นที่ราบทั่วไปที่มีอากาศร้อน เช่น ขี้เหล็ก สะเดา มะกอก ชะอม ผักเสี้ยน

3. การจำแนกตามลักษณะดิน หรือพื้นที่ที่เหมาะสมในการเจริญเติบโตของพืชผักพื้นบ้าน แบ่งได้เป็น 3 พวก คือ

1) พืชผักพื้นบ้านที่เจริญเติบโตได้ดีในดินทรายระบายน้ำดี หรือพื้นที่ภูเขาดินลูกรังปนกรวดระบายน้ำดี เช่น ผักหวานป่า ยางเหียง เป้ง พลองเหมือด ผักติ้ว

2) พืชผักพื้นบ้านที่เจริญเติบโตได้ดีในดินร่วนมีอินทรียวัตถุสูง ซึ่งส่วนใหญ่เป็นพื้นที่ป่าในพื้นที่ราบ พืชผักพื้นบ้านที่ขึ้นเจริญงอกงามได้ดีเป็นพวกที่มีลำต้นใต้ดินหรือรากสะสมอาหารใต้ดิน เช่น ขิง ข่า ขมิ้น กระชาย กระเจียว ทุ่น บุก ผือก

3) พืชผักพื้นบ้านที่เจริญเติบโตได้ดีในดินเหนียวหรือดินตะกอนอุ้มน้ำได้ดี ส่วนใหญ่เป็นพื้นที่ราบริมแม่น้ำ เช่น ผักบุ้ง มะดัน ข้าวพุด บวบก ผักไผ่

4. การจำแนกตามลักษณะของปริมาณน้ำที่เหมาะสมในการเจริญเติบโตของพืชผักพื้นบ้าน แบ่งได้เป็น 3 พวก คือ

1) พืชผักพื้นบ้านที่เจริญเติบโตได้ดีในที่ที่มีน้ำน้อยหรือที่แห้งแล้ง มีปริมาณน้ำฝนน้อย ซึ่งเรียกว่าพืชผักพื้นบ้านทนแล้ง เช่น ผักหวานบ้าน ยางเหียง พลองเหมือด เป้ง

2) พืชผักพื้นบ้านเจริญเติบโตได้ดีในที่ที่มีน้ำปานกลางได้รับน้ำฝนสม่ำเสมอ เป็นพืชผักพื้นบ้านที่ขึ้นในที่ราบชุ่มชื้นทั่วไป เช่น ขี้เหล็ก ขนุน มะนาว พริก มะเขือ สะระแหน่ บวบก

3) พืชผักพื้นบ้านที่เจริญเติบโตได้ดีในที่ที่มีปริมาณน้ำมาก เป็นพืชผักพื้นบ้านที่ขึ้นเจริญเติบโตในที่ที่มีน้ำขังหรือตามแหล่งน้ำต่างๆ เช่น ผักกระเฉด บัวสาย ผักบุ้ง ผักแว่น ผักพาย ผักตบชวา

นอกจากนั้น สำนักงานคณะกรรมการการสาธารณสุขมูลฐาน (2538) กล่าวว่า ในการจำแนกพืชผักพื้นบ้านนั้นหากจะอาศัยตามหลักพฤกษศาสตร์ก็ควรจะแบ่งได้ลักษณะหนึ่งแต่จากการศึกษารวบรวมความหลากหลายของพืชผักเหล่านี้ที่มีอยู่กระจายไปทั่วทุกภูมิภาคนั้นกลับพบมุมมองที่น่าสนใจที่พืชผักเหล่านี้สามารถแบ่งหมวดหมู่ออกไปได้หลายแบบโดยอาศัยภูมิปัญญาของผู้ที่มีส่วนเกี่ยวข้องการจำแนกพืชผักตามระบบคิดของชาวบ้านร่วมกับนักวิชาการ สามารถจำแนกออกได้ดังนี้

1. การจำแนกตามลักษณะพืช ได้แก่ ไม้ยืนต้น (Tree) ที่มักใช้ประโยชน์จากยอดผัก ผล ดอก หรือการใช้ใบเพื่อประโยชน์ใช้สอย ไม้เลื้อยหรือไม้เถา (Climber) มักใช้ยอดอ่อนมาทำอาหาร ไม้พุ่ม (Shrub) ไม้ลำต้นเล็กๆ มักกินยอดอ่อน ไม้ล้มลุก (Herb) เป็นพืชที่ไม่มีเนื้อไม้

ลำต้นอ่อนอายุสั้นได้แก่ผักชนิดต่างๆ ที่ใช้กินยอด ใบ หัว หน่อ (Grass) หรือวัชพืชที่นำมาทำอาหารได้ เช่น ผักขี้ขวง ผักโขม ผักคราดหัวแหวน เป็นต้น

2. การจำแนกตามแหล่งที่อยู่ ได้แก่ พืชผักในดง (Deep Tree Forest) เช่น หวาย ดาว พืชผักในป่าละเมาะ (Hill plant) เช่น ผักหวานป่า เห็ด ไม้ไผ่ พืชผักตามทุ่งนา (Field Plant) เช่น ผักบุ้ง ถั่ว ผักแว่น ผักอีฮิน พืชผักตามหนองน้ำ (Pond Plant) เช่น ผักปุมปลา สันตะวา ผักแขยง พืชผักริมห้วย ริมแม่น้ำ (Creek Plant) เช่น ผักกูด ลำเพ็ง ผักกุ่มน้ำ ผักหนาม พืชผักสวนครัว (Gardenning Plant) และมีความคล้ายคลึงกับ สำนักงานคณะกรรมการการสาธารณสุขมูลฐาน (2538 : 13-14) ที่กล่าวว่า แหล่งที่มาของผักพื้นบ้านมีดังนี้ คือ

1) เทือกเขา ป่าดง ป่าละเมาะ แพะ ป่าเหล่าเป็นประเภทไม้ป่า ส่วนที่คนนำมาบริโภคเป็นผัก มักเป็นยอดไม้ ลูกไม้ หน่อ ต้นอ่อน

2) ไร่ สวน เช่น พืชผักที่ขึ้นตามธรรมชาติและพืชผักที่ปลูกแซมตามไร่ข้าว สวนยาง เช่น สะตอ เหมียง ฟักแฟง ถั่วต่างๆ

3) ทุ่งนา หนอง คลองบึง ส่วนใหญ่เป็นพืชน้ำที่มักเกิดเองตามธรรมชาติ เช่น ผักแว่น ลำเพ็ง ผักกูด บอน สันตะวา อีฮิน

4) สวนครัว ผักริมรั้ว ได้แก่ ผักปรุงรส ผักกินยอด เช่น สะระแหน่ โหระพา เชียงดา ผักฮ้วนหมู ผักชี ย่านาง

3. การจำแนกตามคุณลักษณะ (Properties) หากท่านจะลองสังเกตพืชผักพื้นบ้านในแต่ละท้องที่ จะพบว่าชื่อที่ตั้งขึ้นมานั้น จะบ่งชี้ถึงคุณลักษณะของพืชไม่ด้ายใดก็ตามหนึ่ง เช่น รสชาติ : ผักหวาน เพี้ยฟาน (รสขม : เพี้ยฟานหมายถึงน้ำคั้นของแก้ง ภาคเหนือ) มะเขือส้ม มันปู กลิ่น ผักคาวตอง หน่อเตตหมา (กระพังโหม) เมงคาคันหรือตำมั่ง (ใต้) ตามลักษณะ : เถาคันผักฮ้วนหมู (กระทุงหมาบ้า) : ผักชนิดนี้ดอกจะมีลักษณะคล้ายลำไ้หมูฮ้วน = ลำไ้ (เหนือ) ผักหนาม : มีหนามตามลำต้น ผักไผ่ : ใบคล้ายใบไผ่ หมากลิ้นฟ้า (เพกา) : ผักคล้ายลิ้นขาวๆ บะค้อนก้อม (มะรุ้ม) ผักแข็งคล้ายไม้ค้อนท่อนสั้นๆ (เหนือ) เห็ดหูหนู ตามสีสัน : เห็ดแดง ฟักทอง ฟักเขียว กระเจี๊ยบแดง แสดงแหล่งที่มา ผักหนอง (กระเจด) เห็ดฟาง มะกอกป่า กูดหิน กูดน้ำ กูดคอย ลักษณะใช้ประโยชน์ บะน้ำ (น้ำเต้า) ใช้บรรจุน้ำได้

4. การจำแนกตามบทบาทหน้าที่ พืชผักพื้นบ้านยังสามารถแบ่งได้ตามบทบาทหรือการแสดงออกซึ่งคุณค่าโดยแบ่งออกเป็นบทบาทด้านอาหาร ด้านยาสมุนไพร ด้านประโยชน์ใช้สอย ด้านเศรษฐกิจ และด้านประเพณีพิธีกรรมและความเชื่อ

แนวคิดและทฤษฎีเรื่องนี้ผู้วิจัยนำมาเพื่ออธิบายถึงความสัมพันธ์ของผักพื้นบ้านที่มีต่อวิถีความเป็นอยู่เกี่ยวกับการดำรงชีวิตของคนในชุมชน และสังคมไทยมานาน โดยแสดงให้เห็นถึงการปรับใช้องค์ความรู้ ทั้งในเรื่องของภูมิปัญญาที่มีเกี่ยวกับผักพื้นบ้าน และในเรื่องของสุขภาพมีการนำมาใช้เป็นอาหาร ยารักษาโรค และอื่นๆ ทั้งนำมาอธิบายให้เห็นถึงการใช้ทรัพยากรธรรมชาติที่มีอยู่ในพื้นที่แต่ละแหล่งนิเวศน์ให้สอดคล้องสัมพันธ์กับการใช้ประโยชน์ของคนในแต่ละชุมชน

4. แนวคิดเกี่ยวกับภูมิปัญญา

การที่คนในชุมชนสามารถรักษาองค์ความรู้ที่มีอยู่ดั้งเดิมให้คงอยู่คู่กับคนในชุมชนนั้น คนในชุมชนต้องมีการเรียนรู้ รักษา มีการถ่ายทอดกันมาตั้งแต่คนรุ่นหลัง และเกิดความห่วงใยในองค์ความรู้ที่นั้น ซึ่งถือว่าเป็นองค์ความรู้ของคนในชุมชนที่เกิดจากการสั่งสมประสบการณ์ ผ่านการถ่ายทอด มีการปรับให้เข้ากับชุมชนที่เปลี่ยนแปลง เพื่อให้องค์ความรู้ที่มีอยู่เป็นภูมิปัญญาของคนในชุมชน ซึ่งมีนักวิชาการหลายท่านได้ให้ไว้หลายความหมายดังนี้

ความหมายของภูมิปัญญา

นพพล (2551) กล่าวว่า คำว่าภูมิปัญญา ตรงกับคำศัพท์ภาษาอังกฤษ ว่า Wisdom ซึ่งมีความหมายว่า ความรู้ ความสามารถ ความเชื่อ ความสามารถทางพฤติกรรม และความสามารถในการแก้ไขปัญหาของมนุษย์

นอกจากนี้ นพพล ยังได้ให้ความหมายว่า ภูมิปัญญาท้องถิ่น (Local Wisdom) หรือภูมิปัญญาชาวบ้าน หมายถึง พื้นเพรากฐานของความรู้ชาวบ้าน มีความเหมือนกันกับภูมิปัญญาไทยและภูมิปัญญาท้องถิ่น คือ เป็นองค์ความรู้และเทคนิคที่นำมาใช้ในการแก้ปัญหาและการตัดสินใจซึ่งได้รับการถ่ายทอดและเชื่อมโยงมาอย่างต่อเนื่อง ตั้งแต่อดีตจนถึงปัจจุบัน

เสรี (2534) ได้ให้ความหมายว่า ภูมิปัญญาไทยนั้น หมายถึง ความรู้ในด้านต่าง ๆ ของการดำรงชีวิตของคนไทยที่เกิดจากการสะสมประสบการณ์ทั้งทางตรงและทางอ้อม ประกอบกับแนวคิดวิเคราะห์ในการแก้ไขปัญหาที่เป็นลักษณะของตนเอง ที่สามารถพัฒนาความรู้ดังกล่าวมาประยุกต์ใช้ให้เหมาะสมกับกาลสมัยในการดำรงชีวิต

บานจิต และ ถนัด (2547) ได้ให้ความหมายของคำว่า ภูมิปัญญา คือการเรียนรู้ของชุมชนที่ได้รับการเชื่อมโยงถ่ายทอดจากคนรุ่นหนึ่งสู่คนอีกรุ่นหนึ่ง เช่น ภูมิปัญญาการรักษาป่า ภูมิปัญญาการรักษาแม่น้ำ ภูมิปัญญาการรักษาและฟื้นฟูสภาพดิน ภูมิปัญญาการแพทย์แผนไทย ภูมิปัญญา

ศิลปวัฒนธรรม องค์ความรู้เหล่านี้ ได้เกิดการถ่ายทอดประสบการณ์ที่มีความสอดคล้องและเหมาะสมกับวิถีชีวิต

เจตนา (2542) กล่าวว่า ภูมิปัญญาไทย หมายถึง ประสบการณ์ทางความคิดที่สั่งสมกันมา และที่สามารถจะสกัดออกมาได้จากสิ่งแวดล้อมในชีวิตประจำวัน หรือเป็นมรดกทางวัฒนธรรม เมื่อสกัดออกมาแล้ว ทำให้เราเกิดความสำนึกว่าเราเป็นส่วนหนึ่งของประชาคมของสังคมนั้น ไม่ใช่แค่เฉพาะในขณะนี้เท่านั้น แต่เป็นผลผลิตของการสั่งสมบารมีทางความคิดในเชิงประวัติศาสตร์

ประเวศ (2530) กล่าวว่า ภูมิปัญญาเกิดจากการสะสมการเรียนรู้มาเป็นระยะเวลายาวนาน มีลักษณะเชื่อมโยงกันหมดในทุกสาขาวิชา ไม่สามารถแยกเป็นวิชาๆ ได้

วิทยากร (2548) ได้ให้ความหมายว่า ภูมิปัญญา คือ ความรู้ความคิด ความเชื่อ ความสามารถของแต่ละกลุ่มชนทางวัฒนธรรมที่ได้จากการเรียนรู้ปรับตัวและการมีประสบการณ์ การพัฒนาภูมิปัญญาให้เกิดประโยชน์สูงสุด อยู่ที่อยู่จักประยุกต์ใช้ทั้งภูมิปัญญาดั้งเดิม ภูมิปัญญาของท้องถิ่นๆ รวมทั้งวิทยาการตะวันตก ที่ถล่มกรองแล้ว ให้เกิดประโยชน์แก่คนส่วนใหญ่ในสังคม โดยมีประเด็นสำคัญ คือ

1. ความรู้ความสามารถในการดำรงชีพและพัฒนาอารยธรรม แต่เดิมคนไทยมีภูมิปัญญาในการทำมาหากินแบบเกษตรเพื่อยังชีพ อย่างสอดคล้องกับธรรมชาติ ใช้ประโยชน์จากทรัพยากรได้อย่างหลากหลายเกื้อกูล มีการแลกเปลี่ยนเพื่อประโยชน์ใช้สอยมากกว่าการค้า หรือ เรียกว่าภูมิปัญญาหรือการพึ่งตนเอง

2. คนไทยสมัยก่อนการพัฒนาเศรษฐกิจ ไม่ได้ยึดการเป็นเจ้าของกรรมสิทธิ์ส่วนตัวอย่างเคร่งครัด แต่มองเรื่องการแบ่งปันการเอื้อเฟื้อเผื่อแผ่ ใจกว้างและมีความยุติธรรมเป็นเรื่องสำคัญ

3. มีการเรียนรู้ใช้แทนในเทคโนโลยีการผลิต และการบริโภคแบบเรียบง่าย เน้นความกลมกลืน ความสมดุลของธรรมชาติ มองชีวิตเป็นองค์รวมของการทำมาหากิน

ประเภทของภูมิปัญญา

อวยชัย (2543) ได้สรุปถึงประเภทของภูมิปัญญา ไว้เป็น 3 ประเภท ดังนี้

ประเภทที่ 1 เกี่ยวกับการจัดการความสัมพันธ์ระหว่างมนุษย์กับ ธรรมชาติ

ประเภทที่ 2 เกี่ยวกับระบบสังคมหรือการจัดการความสัมพันธ์ระหว่าง มนุษย์กับมนุษย์

ประเภทที่ 3 เกี่ยวกับระบบการผลิต หรือการประกอบอาชีพที่มีลักษณะ มุ่งเน้นระบบผลิตเพื่อพึ่งพาตนเอง

ลักษณะของภูมิปัญญา

ประเวศ (2536) ได้สรุปลักษณะภูมิปัญญาท้องถิ่นไว้ 4 ประการ คือ

1. มีวัฒนธรรมเป็นฐาน
2. มีการบูรณาการสูง
3. มีความเชื่อมโยงไปสู่นามธรรมที่ลึกซึ้ง
4. เน้นความสำคัญของจริยธรรมมากกว่าวัตถุธรรม

พร้อมทั้งได้นำเสนอกรอบและประเด็นในการศึกษาไว้ดังนี้

1) ความรู้และระบบความรู้ ภูมิปัญญาเป็นระบบความรู้ที่ชาวบ้านมองเห็นความสัมพันธ์ของสิ่งต่างๆ เป็นระบบความรู้ที่ไม่เป็นวิทยาศาสตร์

2) การสั่งสมและการกระจายความรู้ภูมิปัญญาเกิดจากการสั่งสมและกระจายความรู้ ความรู้นั้นไม่ได้อยู่นิ่ง แต่ถูกนำมาบริการคนอื่น

3) การถ่ายทอดองค์ความรู้ ภูมิปัญญาชาวบ้านไม่ได้มีสถาบันถ่ายทอดความรู้ แต่มีกระบวนการถ่ายทอดความรู้ที่ซับซ้อน โดยอาศัยประสบการณ์ของชาวบ้านเอง

เสรี (2529) ได้อธิบายเพิ่มเติมว่า ความรู้ของชุมชน หรือความรู้ท้องถิ่นนั้นมีลักษณะเฉพาะ 4 ประการ คือ

1. มีลักษณะเป็นความรู้ในเชิงปฏิบัติ เพื่อตอบปัญหาบางอย่างในเชิงปฏิบัติ ไม่ว่าจะเป็นการทำนา การทำมาหากิน การอยู่อาศัย การรักษาโรค หรืออย่างอื่น ๆ

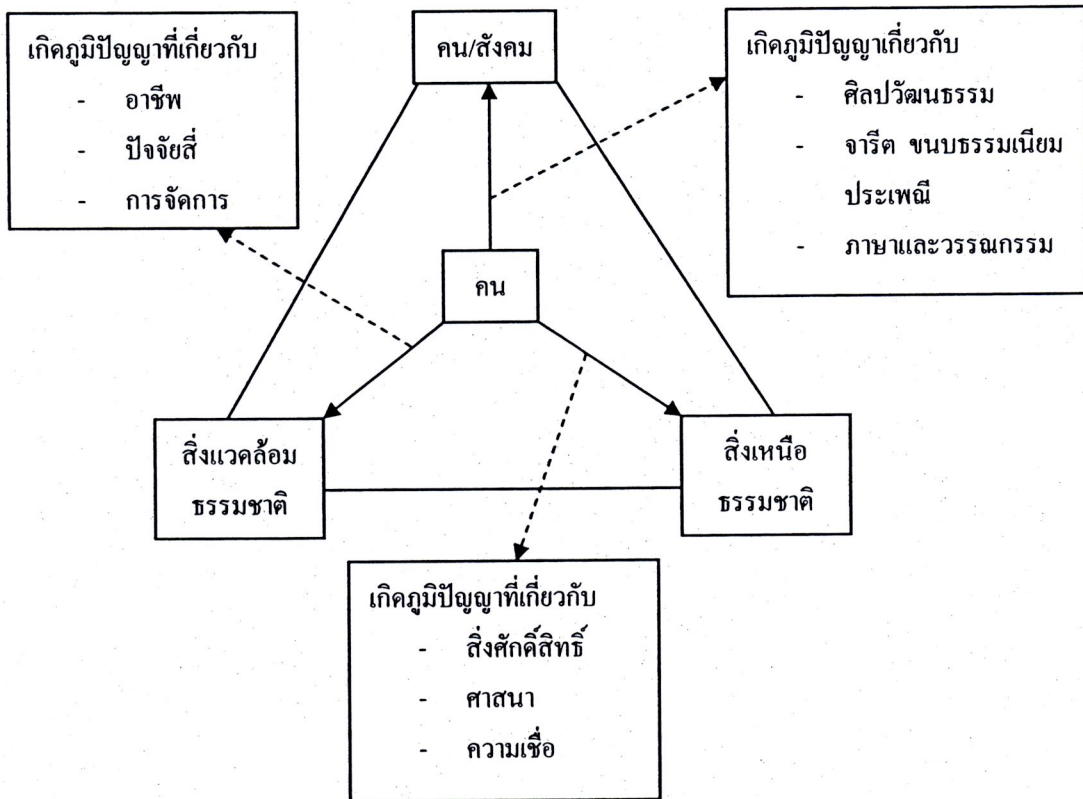
2. มีมุมมองเกี่ยวกับศาสนธรรม คือ ความรู้ไม่ได้มาลอยๆ แต่จะมาพร้อมกันกับมุมมองหรือท่าทีต่อโลก หรือต่อชีวิตที่มีลักษณะมาจากฐานของศาสนธรรม เป็นความรู้ในเชิงอ้อเพื่อแผ้วแผ่ ไม่ใช่การแข่งขัน

3. ความรู้ท้องถิ่นเป็นความรู้ที่จะตอบปัญหาเฉพาะถิ่น ความรู้ท้องถิ่น คือ ความรู้ที่ไม่เป็นทฤษฎี ใช้ได้ในแต่ละท้องถิ่น ชุมชนอื่นจะหยิบไปใช้ก็ต้องประยุกต์ ไม่สามารถหยิบไปใช้โดดๆ ได้ จึงเป็นความรู้ที่สัมพันธ์กับคน

4. ความรู้ท้องถิ่น มักไม่อยู่ในรูปของลายลักษณ์อักษร แต่จะฝากไว้ในประเพณี อาจจะมีพิธีกรรมเสริมด้วย หรือไม่ก็ฝากไว้ในวัฒนธรรม คือ ฝากไว้ในวิถีชีวิตของคน ดังนั้น ความรู้กับชีวิต จะต้องสัมพันธ์เชื่อมโยงกันตลอดเวลากระบวนการสร้างและสืบทอดความรู้ท้องถิ่น กระบวนการสร้างและสืบทอดความรู้ท้องถิ่น

ศูนย์ศึกษาภูมิปัญญาอีสาน-ล้านช้าง (http://www.ksu.ac.th:8000/bai_laen/wd.htm, 2550) ได้อธิบายเพิ่มเติมว่า ภูมิปัญญาท้องถิ่นมีโครงสร้างความสัมพันธ์ระหว่างคนกับคน คนกับสิ่งแวดล้อม และคนกับสิ่งเหนือธรรมชาติ ความสัมพันธ์ดังกล่าวได้สะท้อนออกมาเป็น ภูมิปัญญา

ด้านต่าง ๆ 3 ลักษณะ คือ ภูมิปัญญาด้านอาชีพ ปัจจัยสี่ และการจัดการ ภูมิปัญญาด้าน ศิลปวัฒนธรรม จารีต ประเพณี ภาษาและวรรณกรรมและภูมิปัญญาเกี่ยวกับสิ่งศักดิ์สิทธิ์ ศาสนา และความเชื่อ โดยมีนัยความสัมพันธ์ดังแผนภูมิ 4

แผนภูมิ 4 กระบวนการเกิดภูมิปัญญา

ที่มา : ศูนย์ศึกษาภูมิปัญญาอีสาน-ล้านช้าง

1. ความสัมพันธ์ระหว่างคนกับสิ่งแวดล้อม จะแสดงออกมาในลักษณะของภูมิปัญญาในการดำเนินชีวิตขั้นพื้นฐานด้านปัจจัย 4 การบริหารจัดการทรัพยากร ตลอดจนการประกอบอาชีพที่อาศัยธรรมชาติ

2. ความสัมพันธ์ระหว่างคนกับคนอื่น ๆ ในสังคมจะแสดงออกมาในลักษณะของ จารีต ขนบธรรมเนียมประเพณี ศิลปะและนันทนาการภาษาและวรรณกรรม ตลอดจนสื่อต่าง ๆ เนื่องจากสิ่งเหล่านี้เป็นสิ่งที่สร้างความสัมพันธ์ระหว่างคนกับคนอื่น ๆ

3. ความสัมพันธ์ระหว่างมนุษย์กับสิ่งเหนือธรรมชาติ จะแสดงออกมาในลักษณะของความผูกพันกับสิ่งศักดิ์สิทธิ์ ศาสนา และความเชื่อต่าง ๆ เป็นต้น

ความสำคัญของภูมิปัญญา

เอนก (2536) ได้กล่าวถึงความสำคัญของภูมิปัญญาชาวบ้านที่มีต่อการพัฒนาท้องถิ่นว่า การพัฒนาท้องถิ่นที่อาศัยภูมิปัญญาชาวบ้าน มีลักษณะดังนี้

1. มีความรู้และภูมิปัญญาของชาวบ้านที่เอื้ออำนวย ชี้นำและเป็นทางเลือกที่เหมาะสมต่อสถานะท้องถิ่นและเงื่อนไขการเปลี่ยนแปลงจากภายนอกที่เข้ามากระทบ
2. ความรู้ ภูมิปัญญาและระบบคุณค่าต่าง ๆ ได้รับการประยุกต์ (Reproduction) และ สืบสานอย่างต่อเนื่อง โดยสมาชิกของชุมชนด้วยระบบการเรียนรู้หลายรูปหลายลักษณะผ่านทาง ประเพณี พิธีกรรม ตัวบุคคลและการปฏิบัติซ้ำ มีการเลือกสรรและผสมผสานกับความรู้ที่เข้ามาจากภายนอก
3. ผู้นำปัญญชนชาวบ้าน นักเทคนิคพื้นบ้าน เครือข่ายของกลุ่มบุคคลและองค์กรชุมชน ในรูปต่าง ๆ คือ สถาบันสำคัญของกระบวนการปฏิบัติ ปฏิเวช ซึ่งมีบทบาทในการพัฒนา การพิทักษ์ ปกป้องชุมชนและขยายแนวร่วมในการพัฒนาชุมชน

ในการวิจัยนี้ผู้วิจัยนำแนวคิดภูมิปัญญามาอธิบายถึงความสำคัญขององค์ความรู้ที่มีอยู่ในชุมชนทั้งที่เป็นองค์ความรู้เกี่ยวกับผักพื้นบ้าน ที่มีการถ่ายทอดองค์ความรู้ต่อกันมาจากรุ่นต่อรุ่น และมีความสัมพันธ์สอดคล้องกับวิถีชีวิตของคนในชุมชน โดยเฉพาะอย่างยิ่งผู้ที่ทำการเกษตร ปลูกผักพื้นบ้านมานาน และอื่นๆ ซึ่งถือว่าองค์ความรู้นี้เป็นภูมิปัญญาของคนในชุมชน ที่มีการสั่งสมความรู้ผ่านประสบการณ์ ผ่านการเรียนรู้ คิด ปรับเพื่อให้มีความเหมาะสมกับการเปลี่ยนแปลงของชุมชน เกิดการสืบทอดต่อกันมาสู่รุ่นลูกหลานต่อไป และภูมิปัญญาในแต่ละด้านมีความเกี่ยวข้องกับการดำรงชีวิตของคนในชุมชน และสังคมไทยมานาน โดยแสดงให้เห็นถึงการปรับใช้ภูมิปัญญากับทรัพยากรที่เป็นทุนเดิมที่มีอยู่ในชุมชน และมีคนที่เข้ามาเกี่ยวข้องสัมพันธ์กับการปรับใช้ภูมิปัญญาที่มีอยู่ในชุมชนให้เกิดประโยชน์สูงสุด

5. แนวคิดการมีส่วนร่วมและการวิจัยเชิงปฏิบัติการอย่างมีส่วนร่วม

แนวคิดการมีส่วนร่วม

ที. อาร์. แบทเทน (Batten อ้างโดย ถนอม, 2526) ให้แนวคิดเกี่ยวกับการมีส่วนร่วมว่า ต้องการให้ประชาชนได้มีส่วนร่วมในกิจการต่าง ๆ โดยถือเสมือนว่าเป็นแบบฝึกหัดในการพัฒนาคน ให้ต้องใช้ความคิด ตัดสินใจ วางแผน และดำเนินการเองอยู่เสมอ ซึ่งจะเป็นหนทางทำให้สมองของคนเกิดการพัฒนารวมทั้งต้องยึดหลักต่อไปนี้เพื่อให้เกิดประสิทธิภาพมากยิ่งขึ้น ได้แก่ หลักการช่วยตนเอง หลักการให้ประชาชนมีส่วนร่วม และหลักประชาธิปไตยในการดำเนินงาน

ทศพล (2538) ได้ให้ความหมายการมีส่วนร่วมที่เน้นในรูปกลุ่ม/องค์ หรือชุมชนไว้ว่า หมายถึง การที่ปัจเจกบุคคล กลุ่มหรือชุมชน มีความเห็นพ้องต้องกันในเรื่องที่มีผลกระทบใดๆ ต่อการดำเนินชีวิตของตนเอง แล้วมีการแสดงให้เห็นถึงความต้องการร่วมกันที่จะเปลี่ยนแปลงให้เป็นไปตามวัตถุประสงค์ของตน จนมาสู่การตัดสินใจกระทำการเพื่อให้บรรลุวัตถุประสงค์นั้นๆ มีความร่วมมือและรับผิดชอบในกิจกรรมการพัฒนาที่เป็นประโยชน์ต่อสังคม โดยในขั้นตอนต่างๆ ของการดำเนินกิจกรรมนั้นๆ มีกลุ่มหรือองค์กรชุมชนรองรับ ประชาชนที่เข้าร่วมมีการพัฒนาภูมิปัญญาและการรับรู้สามารถคิด วิเคราะห์ และตัดสินใจเพื่อกำหนดการดำเนินชีวิตของตนเองได้ ประชาชนหรือชุมชนได้พัฒนาขีดความสามารถของตน ในการจัดการควบคุมการใช้และการกระจายทรัพยากรที่มีอยู่ เพื่อประโยชน์ต่อการดำรงชีพทางเศรษฐกิจและสังคม ตามความจำเป็นอย่างสมศักดิ์ศรีในฐานะสมาชิกของสังคม

นิคม (2540) กล่าวว่า การมีส่วนร่วมของประชาชนนับได้ว่าเป็นหัวใจสำคัญของการพัฒนา ซึ่งจะเห็นได้ว่ากิจกรรมการพัฒนาใดๆ ก็ตามหากประชาชนมีความรู้สึกรู้ว่าเป็นเจ้าของและลงมือดำเนินกิจกรรมด้วยตัวเองแล้ว กิจกรรมนั้นก็อาจจะสำเร็จและดำรงอยู่ได้ แต่ถ้าหากประชาชนมีความรู้ มีความเข้าใจในกระบวนการอย่างทอ้งแท้ สามารถมองเห็นและคาดหวังไว้ในผลประโยชน์ที่จะเกิดขึ้นกับตัวเอง ครอบครัวและชุมชน ทั้งยังได้รับข้อมูลข่าวสารอย่างเพียงพอ จนเกิดตระหนักในปัญหาของตนเองและค้นรณหาทางแก้ไขเพื่อปรับปรุงเปลี่ยนแปลง จนเกิดการตัดสินใจเข้ามามีส่วนร่วมในการดำเนินกิจกรรมร่วมกัน ซึ่งจะเป็นการเข้ามามีส่วนร่วมอย่างแท้จริง

นรินทร์ชัย (2533) ได้แปลความหมายของการมีส่วนร่วมออกเป็น 2 ลักษณะ คือ

1. ในความหมายกว้างๆ หมายถึง การมีส่วนร่วมช่วยเหลือโดยสมัครใจ การให้ประชาชนเข้าไปเกี่ยวข้องกับกระบวนการตัดสินใจ และกระบวนการดำเนินการของโครงการตลอดจนร่วมรับผลประโยชน์จากโครงการ

2. ในความหมายเฉพาะเจาะจง หมายถึง การที่จะให้ประชาชนมีทั้งสิทธิและหน้าที่ที่จะเข้าร่วมแก้ปัญหาของเขา ให้เขาเป็นผู้ที่มีความคิดริเริ่มและมุ่งใช้ความพยายาม และความเป็นตัวเองเข้าดำเนินการและควบคุมทรัพยากร และระเบียบในสถาบันต่างๆ เพื่อแก้ปัญหาเหล่านี้

กล่าวโดยสรุป การมีส่วนร่วม หมายถึง การเข้าร่วมอย่างแข็งขันของกลุ่มบุคคลในขั้นตอนต่างๆ ของการดำเนินกิจกรรมอย่างหนึ่ง ผู้เข้าร่วมมีความสมัครใจในการเข้าร่วม และในทุกขั้นตอนของกิจกรรมผู้เข้าร่วมมีส่วนร่วมในการคิด วิเคราะห์ วางแผน และตัดสินใจ ร่วมด้วย การมีส่วนร่วมที่สมบูรณ์ต้องเป็นไปในรูปที่ผู้เข้าร่วมมีส่วนกระทำให้เกิดผลของกิจกรรมที่เข้าร่วม มิใช่เป็นผู้ร่วมคิดตัดสินใจหรือผู้ได้รับประโยชน์เท่านั้น

พัชร (2541) ได้รวมเงื่อนไขและกรอบพื้นฐานการมีส่วนร่วม ของ นิรันดร์ จงวุฒิเวศย์ และ โคอเสน แอนด์ อัสซอเฟฟฟ์ ไว้ว่าการมีส่วนร่วมนั้นจะต้องมีเงื่อนไขที่สำคัญอย่างน้อย 3 ประการ คือ

1. ประชาชนจะต้องมีอิสรภาพที่จะมีส่วนร่วม
2. ประชาชนมีความสามารถที่จะมีส่วนร่วม
3. ประชาชนต้องเต็มใจต่อการมีส่วนร่วม

และกรอบพื้นฐานการมีส่วนร่วมที่จะทำให้การมีส่วนร่วมของคนกลุ่มบุคคลที่เข้ามาทำกิจกรรมร่วมกันประสบผลสำเร็จ ซึ่งประกอบด้วยประเด็นต่าง ๆ ดังนี้

1. การมีส่วนร่วมในการตัดสินใจ (Decision - Making) ซึ่งเป็นการตัดสินใจในการดำเนินกิจกรรมตั้งแต่ระยะเริ่มต้น
2. การมีส่วนร่วมในการดำเนินกิจกรรม (Implementation) เป็นการเข้าร่วมโดยการสนับสนุนทางด้านทรัพยากร การเข้าร่วมในการบริหาร และการเข้าร่วมในการร่วมแรงร่วมใจ
3. การมีส่วนร่วมในการรับผลประโยชน์ (Benefits) โดยอาจจะเป็นผลประโยชน์ทางวัตถุทางสังคม หรือโดยส่วนตัว
4. การมีส่วนร่วมในการประเมินผล (Evaluation) ซึ่งเป็นการควบคุมและตรวจสอบการดำเนินกิจกรรม รวมทั้งเป็นการแสดงถึงการปรับตัวในการมีส่วนร่วมต่อไป

แนวคิดการมีส่วนร่วมผู้วิจัยนำมาช่วยในการทำวิจัยในทุกขั้นตอนของการทำวิจัย โดยเริ่มตั้งแต่การพัฒนาโจทย์การวิจัยที่ดึงกลุ่มเกษตรกรผสมผสานและคนในชุมชนบ้านแมคให้เข้ามามีส่วน

ร่วมในการพัฒนาค้นหาปัญหาจนได้เป็นโจทย์การวิจัย นำมาช่วยในการสร้างการมีส่วนร่วมให้คนในชุมชนและผู้ที่มีส่วนเกี่ยวข้องกับงานวิจัยเข้ามามีส่วนในการคิด วิเคราะห์ วางแผนและตัดสินใจในการทำกิจกรรมในทุกขั้นตอนของการวิจัยจนดำเนินโครงการเสร็จสิ้น

แนวคิดการวิจัยเชิงปฏิบัติการอย่างมีส่วนร่วม

ความหมายการวิจัยเชิงปฏิบัติการอย่างมีส่วนร่วม

ความหมายของการวิจัยเชิงปฏิบัติการอย่างมีส่วนร่วม จากที่ผู้วิจัยได้นำมาเป็นแนวคิดในการทำวิจัยมีนักวิชาการให้ความหมายและแนวคิดไว้หลายท่าน ซึ่งมีความสอดคล้องและคล้ายคลึงกัน ประกอบด้วย

กมล (2537) ได้อธิบายว่าการวิจัยเชิงปฏิบัติการอย่างมีส่วนร่วม นั้น เป็นแนวคิดในการพัฒนาที่มีกระบวนการในการยึดเอาประชาชนเป็นศูนย์กลาง (People - Centered) โดยเน้นองค์ประกอบ เช่น ความจำเป็นพื้นฐาน หรือตัวบ่งบอกความสำเร็จของการพัฒนา สำหรับการวิจัยปฏิบัติการอย่างมีส่วนร่วม นั้นก็มีกระบวนการในการดำเนินการเช่นเดียวกัน ถือว่าเป็นกิจกรรมที่สามารถนำมาใช้ควบคู่กับการพัฒนาบ้านเมืองได้ ทั้งนี้เพราะการให้ชุมชนมีส่วนร่วมในการพัฒนาเป็นการนำไปสู่การเปลี่ยนแปลงทางพฤติกรรม และการเรียนรู้ร่วมกันของคนในชุมชน สุดท้ายก็นำไปสู่ความเข้าใจกับปัญหาของคน และก็พิจารณาหาแนวทางเพื่อแก้ปัญหาเหล่านั้นต่อไป

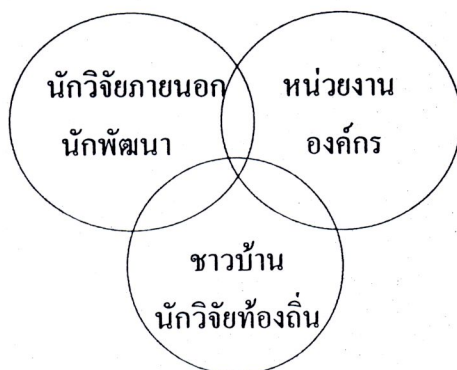
สิทธิชัย (2546) กล่าวว่า การวิจัยเชิงปฏิบัติการอย่างมีส่วนร่วม (Participatory Action Research : PAR) เป็นอีกวิธีการหนึ่งที่น่าจะเหมาะสมที่สุดสำหรับการพัฒนา หรือแก้ปัญหาของคนที่อยู่กับปัญหาในบริบทชุมชน โดยมีผู้เกี่ยวข้องอย่างน้อย 3 ฝ่าย ฝ่ายแรก คือ ชาวบ้าน อันประกอบด้วย แกนนำ กลุ่มผู้อยู่กับปัญหา ฝ่ายที่สอง นักพัฒนาที่มีภารกิจในชุมชน ทั้งที่มาจากหน่วยงานของรัฐ หน่วยงานพัฒนาเอกชน หรือจากองค์กรศาสนา การกุศลต่างๆ ฝ่ายที่สาม นักวิชาการที่เป็นนักวิจัย ผู้ต้องการแสวงหาองค์ความรู้แบบใหม่ เพื่อแก้ปัญหาต่างๆ ในชุมชน โดยมีกระบวนการที่เฉพาะเจาะจงกับปัญหาหนึ่ง และเชื่อว่าเป้าหมายคือ การแก้ไขปัญหาและการพัฒนาใหม่หรือปรับปรุงข้อค้นพบ ทฤษฎีทางวิทยาศาสตร์ ซึ่งเป็นแนวทางที่จะทำให้เกิดทฤษฎีที่เหมาะสมกับปัญหา รวมทั้งมีวิธีการวิจัย และจริยธรรมทางการวิจัยที่เหมาะสม ทั้งสามฝ่ายร่วมใช้กระบวนการ PAR เพื่อทำให้เกิดกระบวนการเรียนรู้ ทำให้เกิดการพัฒนาศักยภาพความสามารถในการวิเคราะห์ และจัดการแก้ปัญหาของกลุ่มผู้อยู่กับปัญหาให้ประสบความสำเร็จอย่างยั่งยืน

อมรา (2537) ได้กล่าวว่า การวิจัยอย่างมีส่วนร่วม (Participatory Research) เป็นการศึกษาวิจัยเกี่ยวกับชุมชนที่พัฒนามาจากการใช้เทคนิคจัดเก็บข้อมูล โดยการสังเกตแบบมีส่วนร่วม (Participant Observation) ที่นักมานุษยวิทยามักจะใช้โดยการเข้าไปอาศัยอยู่ในชุมชน สังเกตพฤติกรรมในขณะร่วมกิจกรรม โดยทำตัวเป็นสมาชิกคนหนึ่งของคนหนึ่งของชุมชน ที่ทำการศึกษาอย่างเป็นระบบ โดยเน้นการให้ความสำคัญกับข้อมูล และความคิดของกลุ่มเป้าหมายและมีการจัดเก็บข้อมูลแบบการสื่อสารสองทาง (Two-way Communication) ในลักษณะการแลกเปลี่ยนข่าวสารกัน จากการสนทนาแลกเปลี่ยนความคิดเห็นกัน (Dialogue)

อนรรักษ์ (2548) กล่าวว่า การวิจัยเชิงปฏิบัติการอย่างมีส่วนร่วม (Participatory Action Research: PAR) เป็นการวิจัยในลักษณะที่มุ่งสร้างความสำนึกและความตระหนักของกลุ่มเป้าหมายให้มีส่วนร่วมในกิจกรรมต่างๆ ในฐานะเป็นส่วนหนึ่งของชุมชนหรือองค์กร โดยให้กลุ่มเป้าหมายได้มีส่วนร่วมรับรู้และเรียนรู้ในเรื่องต่างๆ ที่เกิดขึ้นรอบตัว ตั้งแต่ถึงความจำเป็นที่จะต้องกระทำ และพร้อมที่จะร่วมรับรู้ผลงานวิจัยนั้นๆ ด้วย ทั้งนี้เป็นการอาศัยศักยภาพของชุมชน และการตัดสินใจของชุมชนบนพื้นฐานการมีส่วนร่วมทั้งกาย ความคิด สันติวิธี ทรัพยากรชุมชน กระบวนการตัดสินใจที่เป็นประชาธิปไตยอย่างมีเหตุมีผลของกระบวนการกลุ่ม และด้วยความพึงพอใจเป็นการวิจัยที่จัดอยู่ในลักษณะของสิ่งที่ศึกษา วิธีการศึกษาหรืองานวิจัยและพัฒนา (Research and Development) โดยน่าจะมีที่มาจาก การวิจัย 2 ลักษณะ คือ การศึกษาวิจัยเกี่ยวกับชุมชนในลักษณะให้ชุมชนมีส่วนร่วม (Participatory and Community-Based Research) กับงานวิจัยเชิงปฏิบัติการ (Action Research)

จากความหมายที่ให้ไว้ ผู้วิจัยสรุปว่า การวิจัยเชิงปฏิบัติการแบบมีส่วนร่วม หมายถึง การวิจัยที่ก่อให้เกิดการเรียนรู้ของคนกลุ่ม องค์กร หรือชุมชน ก่อให้เกิดจิตสำนึกร่วมและทำให้เกิดความหวงแหนทรัพยากรต่างๆ ของคน และมุ่งสู่การพึ่งตนเอง โดยอาศัยความรู้ ประสบการณ์และศักยภาพที่มีอยู่ในชุมชน ซึ่งกระบวนการวิจัยแบบนี้จะเริ่มตั้งแต่ร่วมคิด วางแผน ตัดสินใจ ดำเนินการ ประเมินผลและรับผลที่เกิดจากการดำเนินงานและสรุปบทเรียนตลอดจน หาวิธีแก้ไข ปัญหา และพัฒนาให้เกิดประโยชน์ในชุมชน ในกระบวนการวิจัยผู้เข้ามาเกี่ยวข้องมีส่วนร่วมในทุกกระบวนการของการวิจัย

ในการดำเนินการวิจัยเชิงปฏิบัติการแบบมีส่วนร่วมเป็นการวิจัยเพื่อมุ่งแก้ปัญหา หรือ พัฒนางานขององค์กร หน่วยงานหรือชุมชน ตามแนวทางที่บุคคลมีส่วนเกี่ยวข้องหลายฝ่ายเข้ามาร่วมในกิจกรรมการวิจัยทุกขั้นตอน ตั้งแต่เริ่มจนถึงสิ้นสุดกระบวนการวิจัยดังแผนภูมิ 5 นำเสนอต่อไปนี้

แผนภูมิ 5 บุคคลที่มีส่วนเกี่ยวข้องในกิจกรรมทุกขั้นตอน

1. นักวิจัย / นักพัฒนา เป็นผู้ที่มีความรู้เชี่ยวชาญในด้านแนวคิดทฤษฎีระเบียบวิธีวิจัย และกระบวนการในการจัดทำโครงการวิจัยร่วมกับชุมชน
2. หน่วยงาน / องค์กร ให้การสนับสนุนในเรื่องงบประมาณและความร่วมมือในการจัดกิจกรรมโครงการวิจัยภายในพื้นที่ที่รับผิดชอบ
3. ชุมชน / นักวิจัยภายในท้องถิ่น มีความรู้เกี่ยวกับชุมชน เช่น รู้ปัญหา ความต้องการ ข้อจำกัดของชุมชนและให้ความร่วมมือในการดำเนินกิจกรรมโครงการ พร้อมทั้งเข้ามาเป็นส่วนหนึ่งในการค้นหาข้อมูล รวบรวมข้อมูล ตรวจสอบข้อมูลซึ่งทั้งสามฝ่ายร่วมกันแลกเปลี่ยนความคิดเห็นและยอมรับความคิดเห็นซึ่งกันและกัน

ขั้นตอนสำคัญของการวิจัยเชิงปฏิบัติการอย่างมีส่วนร่วม

อนุรักษ์ (2548) สรุป ขั้นตอนสำคัญของการวิจัยเชิงปฏิบัติการอย่างมีส่วนร่วม (Participatory Action Research: PAR) ได้ดังนี้

1. การพิจารณาหาปัญหา โดยเปิดโอกาสให้ใช้ภูมิปัญญาของกลุ่มบุคคลต่างๆ ที่มีมุมมองและวิธีการวิเคราะห์ปัญหาต่างกัน โดยอาศัยความเข้าใจในคุณค่า ค่านิยม วัฒนธรรม และบรรทัดฐานในการประพฤติปฏิบัติของชาวบ้าน หรือกลุ่มเป้าหมาย
2. การจัดกลุ่มและประเภทของปัญหา เช่น ด้านอาชีพ ด้านสังคม สิ่งแวดล้อม การศึกษา หรืออาจจะแบ่งประเด็นย่อยออกไปอีกก็ได้ แต่ต้องมีความเชื่อมโยงกับประเด็นใหญ่
3. การเลือกวิธีการและออกแบบการวิจัย โดยเลือกปัญหาและวิธีการวิจัยที่เหมาะสม ผ่านการใช้กระบวนการกลุ่มแบบไม่ชี้นำและให้กลุ่มเป้าหมายหรือชาวบ้านมีส่วนในการออกแบบการ

วิจัย โดยเฉพาะเครื่องมือวิจัยในรูปแบบ แบบสอบถาม ประเด็นการอภิปรายกลุ่ม ประเด็นการสังเกต หรือสัมภาษณ์ เป็นต้น

4. การจัดเก็บและรวบรวมข้อมูล หลังจากมีการทดสอบและปรับปรุงเครื่องมือวิจัยในสนามแล้ว ก็มีการดำเนินการดังนี้

4.1 การศึกษาสภาพปัจจุบัน โดยอาศัยการร่วมมือ และเรียนรู้กันระหว่างกับชาวบ้านกับนักวิจัย ซึ่งเป็นการสร้างความตระหนักและเป็นจุดเริ่มต้นของการเปลี่ยนแปลงทางสังคม (Social Transformation)

4.2 การศึกษาสถานการณ์ที่คาดหวัง ภายใต้ประเด็นที่กำหนดไว้

5. การวิเคราะห์ข้อมูลทั้งสภาพปัจจุบัน และที่คาดหวังจำเป็นต้องอาศัยข้อมูลหลากหลาย และการคัดเลือกข้อมูลที่เหมาะสม กลุ่มเป้าหมายต้องใช้ความคิด ความรู้สึก ประสบการณ์ และอาจจะต้องหาข้อมูลเพิ่มเติมขึ้นอีก

ผลการวิเคราะห์ข้อมูลกลายเป็นความต้องการ ปัญหา อุปสรรค และข้อมูลที่ผ่านการวิเคราะห์แล้ว สำหรับประกอบการตัดสินใจ กำหนดแนวทางการดำเนินงานต่อไป

6. การรายงานและนำเสนอ อาจเป็นรูปเอกสารการประชุมชี้แจง แผนภูมิฝาผนัง หรือแม้แต่การออกรายการวิทยุในชุมชน เพื่อให้ทุกคนในชุมชนที่จะได้รับผลกระทบจากโครงการได้มีส่วนร่วมรับรู้ และวิเคราะห์หรือวิจารณ์อย่างต่อเนื่อง

7. การวางแผนอย่างมีส่วนร่วม หลังจากการนำเสนอผลการวิจัยแล้ว กลุ่มวิจัย PAR จำเป็นต้องมีความเห็นสอดคล้องกัน เพื่อนำไปสู่การวางแผนงานอย่างมีส่วนร่วม อันประกอบด้วย 4 ขั้นตอน คือ

1) การจำแนกปัญหา

2) กำหนดจุดประสงค์และเป้าหมาย อาจจะเป็นทั้งด้านปริมาณและคุณภาพ

3) กำหนดทรัพยากร และวางแผนงบประมาณที่จำเป็นต้องใช้

4) เตรียมแผนปฏิบัติ ทั้งด้านกลุ่มเป้าหมาย เวลา สถานที่ เทคนิค กระบวนการ และขั้นตอนของงานธุรการ และวิชาการ

8. การจัดการและดำเนินการ โดยช่วยให้กลุ่มเป้าหมายมีทักษะในการจัดการ และจะเกิดการตื่นตัว มีความตระหนัก และติดตามงานอย่างใกล้ชิด และมีโอกาสในการเพิ่มศักยภาพในการคิดริเริ่มสร้างสรรค์งานอื่นๆ และการแก้ปัญหาเฉพาะหน้าได้ดี ดังนั้นกลุ่มเป้าหมาย

8.1 ต้องมีส่วนร่วมในการตัดสินใจ

8.2 มีแรงบันดาลใจ ความสามารถ และความพร้อมที่จะทำให้เกิดการเปลี่ยนแปลง และยอมรับการเปลี่ยนแปลงนั้นๆ

8.3 ลดแรงต่อต้านหรือไม่มีแรงต่อต้านต่อสิ่งที่กลุ่มเป้าหมายได้ตัดสินใจ และมีส่วนร่วม
 ดำเนินการที่สอดคล้องกับความต้องการและปัญหาของเขา

การจัดการ และดำเนินการกิจกรรมที่กำหนดไว้ มักจะมี 6 ขั้นตอน คือ

- 1) ศึกษาแผนและเตรียมขั้นตอนปฏิบัติ
- 2) ดำเนินการในภาคปฏิบัติ
- 3) ติดตามและทบทวนการปฏิบัติงาน
- 4) แก้ปัญหาที่เกิดขึ้นขณะปฏิบัติงาน
- 5) จัดการผลผลิตและแบ่งสรรผลประโยชน์
- 6) ประเมินผลและรายงานต่อผู้เกี่ยวข้อง

9. การติดตามและประเมินผลอย่างมีส่วนร่วมที่กลุ่มเป้าหมายมีส่วนที่จะทำให้ข้อมูล
 ย้อนกลับอย่างต่อเนื่องว่ากิจกรรมนั้นๆ เป็นไปตามเป้าหมายที่กำหนดไว้หรือไม่ โดยครอบคลุมทุก
 กระบวนการ มักมี 5 ขั้นตอน คือ

- 1) กำหนดจัดระบบและลำดับความสำคัญของเรื่องที่ติดตามและประเมินผล
- 2) สร้างตัวชี้วัดที่บอกถึงเปลี่ยนแปลงตามจุดประสงค์ของโครงการ เช่น ตัวชี้วัดทาง
 สังคม การเมือง สิ่งแวดล้อม และเศรษฐกิจ เป็นต้น
- 3) สร้างเครื่องมือ เพื่อใช้ในการติดตามและประเมินผล และการแบ่งความรับผิดชอบ
- 4) การรวบรวมข้อมูล วิเคราะห์ และนำเสนอข้อมูล โดยให้อีกฝ่ายอย่างเต็มที่แก่ผู้มีส่วนได้
 ส่วนเสีย มีส่วนร่วมในกระบวนการต่างๆ
- 5) การรายงานและเผยแพร่

จากที่ผู้วิจัยได้ทบทวนวรรณกรรมแนวคิด PAR โดยสรุปแล้วเป็นการวิจัยที่ให้โอกาสแก่
 กลุ่มเป้าหมายได้เข้ามามีส่วนร่วมในทุกกระบวนการเพื่อแสวงหาแนวทางแก้ไขปัญหา โดยศึกษา
 ข้อมูลที่เกี่ยวข้อง วิเคราะห์หาทางเลือก ตัดสินใจ และดำเนินการแก้ไขปัญหามาตามที่ได้เลือกไว้ ในการ
 วิจัยนี้ได้นำขั้นตอนการวิจัยเข้ามาช่วยในการออกแบบกระบวนการวิจัย โดยอธิบายเริ่มจาก
 จุดเริ่มต้นของการทำวิจัยจนเสร็จสิ้นกระบวนการในชุมชนซึ่งเป็นการนำมาใช้โดยสรุปได้ดังนี้ เริ่ม
 ตั้งแต่ค้นหาปัญหา เมื่อพบปัญหาในชุมชนก็นำมาจัดประเภทของปัญหา เพื่อจะได้ออกแบบ
 กระบวนการในการเก็บข้อมูล โดยส่วนใหญ่การวิจัยนี้ใช้การสัมภาษณ์และการสังเกต ในการเก็บ
 ข้อมูล นำข้อมูลที่ได้มาจัดเก็บรวบรวมเป็นประเด็น แล้วนำข้อมูลที่ศึกษาได้มาวิเคราะห์หาแนว
 ทางแก้ไขปัญหาร่วมกันอย่างมีส่วนร่วม แล้วนำผลที่ได้เสนอข้อมูลต่อชุมชนเพื่อหาข้อเสนอในการ
 ทดลองปฏิบัติแก้ไขปัญหาร่วมกัน นำข้อเสนอและวิเคราะห์ความเป็นไปได้ให้นำมาดำเนินการ

ปฏิบัติการทดลอง มีการติดตามและประเมินผลในการปฏิบัติการเพื่อให้เกิดการแก้ไขปัญหามีอยู่ และนำข้อค้นพบที่ได้มาปรับใช้ให้เป็นประโยชน์ พัฒนาต่อไปในชุมชน

6. แนวคิดงานวิจัยเพื่อท้องถิ่น

แนวคิดงานวิจัยเพื่อท้องถิ่นริเริ่มขึ้นโดยสำนักงานกองทุนสนับสนุนการวิจัย (สกว.) ซึ่งเริ่มแนวทางการทำงานวิจัยเพื่อท้องถิ่น (Community-Based Research: CBR) เมื่อปลายปี 2541 โดยมี สกว. สำนักงานภาค เป็นหน่วยจัดการ ติดตาม สนับสนุน และมีศูนย์ประสานงานวิจัยเพื่อท้องถิ่น เป็นหน่วยจัดการในพื้นที่ด้วยคำถามที่ว่า “ทำอย่างไรชาวบ้านจะได้ประโยชน์จากงานวิจัย?...” เนื่องจากงานวิจัยที่มีอยู่เดิมส่วนใหญ่ทำโดยนักวิชาการ หรือหน่วยงาน มุ่งผลในเชิงการสร้างองค์ความรู้ หรือหาคำตอบทางทฤษฎี หรือเพื่อนำข้อมูลไปประกอบการกำหนดนโยบายบางอย่าง งานวิจัยไม่สามารถแก้ไขปัญหให้กับชาวบ้านได้ “งานวิจัยเพื่อท้องถิ่นจึงเป็นงานวิจัยใหม่ ที่เน้นการให้คนในชุมชนได้มาร่วมคิดทบทวนสถานการณ์ ตั้งคำถาม วางแผนหาข้อมูล ทดลองทำ วิเคราะห์ สรุปผลการทำงาน และหาคำตอบเพื่อปรับปรุงงานต่อไป (อรุณี และคณะ, 2550)

ความหมายของงานวิจัยเพื่อท้องถิ่น

แนวคิดงานวิจัยเพื่อท้องถิ่นเป็นแนวคิดที่มีผู้ให้ความหมายไว้หลายท่าน ดังต่อไปนี้

อรุณี และคณะ (2550) ได้กล่าวว่า งานวิจัยเพื่อท้องถิ่น เป็นเครื่องมือหนึ่งที่เน้นให้ “คน” ในชุมชนเข้ามามีส่วนร่วมในกระบวนการวิจัย ตั้งแต่การเริ่มคิด การตั้งคำถาม การวางแผน และค้นหา คำตอบอย่างเป็นระบบ เป็นรูปธรรม โดยเรียนรู้จากการปฏิบัติจริง (Action Research) อันทำให้ชุมชนได้เรียนรู้ สร้างผลงาน มีความเข้มแข็ง ในการแก้ปัญหาของตนเอง และสามารถใช้กระบวนการนี้ในการแก้ไขปัญห่อื่นๆ ในท้องถิ่น โดยมีกระบวนการศึกษาเรียนรู้อย่างเป็นเหตุเป็นผล ต่างจากงานวิจัยอื่นๆ อย่างมากตรงที่มีได้เน้น “ผลการวิจัย” เป็นหลัก แต่มองการวิจัยเป็น “กระบวนการ” ในฐานะ “เครื่องมือ” ที่จะเสริมพลังชุมชน (Empower) เพื่อให้ชุมชนจัดการชีวิตของตนเอง ซึ่งจะต้องอาศัยวิธีการที่หลากหลาย ที่สอดคล้องกับวิถีชุมชน โดยเฉพาะการจัด “เวที” (การประชุม เสวนา พุดคุยถกเถียง) เพื่อให้ผู้เกี่ยวข้องและคนในชุมชน ทั้งชาวบ้าน ครู นักพัฒนา สมาชิก อบต. กรรมการสหกรณ์ ข้าราชการ หรือกลุ่มคนอื่นๆ เข้ามาร่วมปรึกษาหารือ ร่วมใช้ “ปัญญา” ในกระบวนการวิจัย เป็นทางหนึ่งที่จะนำไปสู่การสร้างเสริมความเข้มแข็งของชุมชนได้

สินธุ์ (สินธุ์ สโรบล อ้างโดย กาญจนนา, 2550) ได้ให้ความหมายไว้ว่า งานวิจัยเพื่อท้องถิ่น ((Community-Based Research) เน้นให้ชาวบ้านซึ่งเป็นเจ้าของปัญหา เป็นผู้ลงมือทำงานวิจัยด้วย

ตนเอง โดยมีพี่เลี้ยง มีผู้ประสานงาน มีนักวิชาการเข้ามาร่วมกันทำงาน ซึ่งเป็นวิจัยแบบฐานราก โดยมุ่งสร้างนักวิจัยในท้องถิ่น สร้างองค์ความรู้และสืบสานองค์ความรู้สู่คนรุ่นใหม่รวมทั้งเครือข่ายการทำงานในชุมชนท้องถิ่นเพื่อปรับเปลี่ยนกระบวนทัศน์ในการทำงานทุกระดับ งานวิจัยแบบนี้ เป็นความพยายามสร้างทีมงานวิจัยในพื้นที่เพื่อรวบรวมข้อมูล มีการวางแผนการดำเนินการ มีการวิเคราะห์และทดลองปฏิบัติ รวมทั้งการแสวงหาทางเลือกในการจัดการต่างๆ เพื่อนำไปปรับแก้ปัญหาของชุมชนท้องถิ่น

ระบบการวิจัยเพื่อท้องถิ่น

วิจารณ์ (ศาสตราจารย์ นพ. วิจารณ์ พานิช อ้างโดย ทีมโครงการ สำนักงานกองทุนสนับสนุนการวิจัย (สกว.) สำนักงานภาค, 2545) ได้กล่าวถึงระบบการวิจัยเพื่อท้องถิ่นไว้ว่าจะต้องมีส่วนประกอบสำคัญ ดังต่อไปนี้

- 1) ระบบทรัพยากร ซึ่งจะต้องมาจากทั้งส่วนกลางและจากท้องถิ่นเอง
- 2) หน่วยงานจัดการงานวิจัยเพื่อท้องถิ่น ที่เรียนรู้และพัฒนาศาสตร์และศิลป์ในการจัดการงานวิจัยเพื่อท้องถิ่นเชื่อมโยงกับการจัดการงานวิจัยในภาพรวมของประเทศ หน่วยงานจัดการงานวิจัยเพื่อท้องถิ่นอาจมีหน่วยงานเดียวดูแลทั้งประเทศ หรืออาจแยกเป็น 2-3 หน่วยงาน แบ่งพื้นที่กันดูแล
- 3) นักบริหารวิจัยเพื่อท้องถิ่น เนื่องจากการวิจัยเพื่อท้องถิ่นในประเทศไทยเป็นของใหม่นักวิจัยเองก็ไม่สันทัด ไม่คุ้นเคย และคนในท้องถิ่น ก็ไม่คุ้นเคย จึงต้องการนักบริหารงานวิจัยเข้าไปจัดกระบวนการแปรความต้องการของชาวบ้านไปเป็นโจทย์วิจัย จัดกระบวนการเพื่อกำหนดกระบวนการ วิธีวิจัย และแปลผลการวิจัยให้มีการนำผลการวิจัยไปใช้ประโยชน์ในท้องถิ่น

นักบริหารงานวิจัยเพื่อท้องถิ่น จะต้องมียุทธศาสตร์เฉพาะหลายด้านที่แตกต่างไปจากนักบริหารงานวิจัยโดยทั่วไป

- 4) สถาบันวิจัยเพื่อท้องถิ่น ต้องมีการจัดตั้งและส่งเสริมความเข้มแข็งขององค์กรทั้ง 3 กลุ่ม ได้แก่ สถาบันการศึกษาองค์กรพัฒนาเอกชน องค์กรวิจัยและเทคโนโลยีเพื่อให้ทำหน้าที่เป็นกลไกในการรับใช้ชุมชนท้องถิ่น ในการส่งเสริมการวิจัยเพื่อท้องถิ่นควบคู่ไปกับการสร้างฐานความรู้เพื่อท้องถิ่น

- 5) นักวิจัยเพื่อท้องถิ่น ควรประกอบด้วยนักวิจัยจากหลายสาขาวิชา หลายพื้นฐาน ประสบการณ์ แต่มีส่วนที่เหมือนกันหรือมีเจตนารมณ์ร่วมกัน คือ ต้องการเข้ามาอำนวยความสะดวกของชาวบ้านสร้างความรู้เพื่อใช้ในการพัฒนาท้องถิ่นของตน

- 6) นักวิจัยเชิงทฤษฎี ที่จะเข้ามาจับภาพรวม ภาพใหญ่ พัฒนาเป็นทฤษฎี ที่สร้างขึ้นเองภายในประเทศ หรือจากข้อมูลท้องถิ่นเองเลย

7) ระบบข้อมูลเพื่อการวิจัยท้องถิ่น ข้อมูลส่วนหนึ่ง (ซึ่งเป็นข้อมูลส่วนใหญ่ที่ต้องการ) คือ ข้อมูลเกี่ยวกับความเป็นอยู่ของชาวบ้านทั่วประเทศ ประเด็นที่สำคัญคือ ความแม่นยำและทันสมัยของข้อมูล มีการจัดเก็บและเชื่อมโยงกันอย่างเป็นระบบ และมีการประมวลและใช้ข้อมูลในแต่ละท้องถิ่นที่มีการจัดเก็บ

ระบบการวิจัยเพื่อท้องถิ่นในประเทศไทย ยังอยู่ในระยะเริ่มต้น จึงยังต้องการการพัฒนาอีกมาก การพัฒนาระบบการวิจัยเพื่อท้องถิ่น โดยเฉพาะอย่างยิ่งด้านการบริหารจัดการ จึงควรเป็นระบบเปิด ไม่มีสูตรสำเร็จตายตัว เป็นการนำไปสร้างความรู้ เท่ากับว่าผู้ที่เกี่ยวข้องจะต้องช่วยกันพัฒนาระบบนี้ โดยมีเป้าหมายอันยิ่งใหญ่ คือ สังคมไทยมีการพัฒนาอย่างยั่งยืนบนฐานความรู้และการสร้างความรู้ในทุกส่วนของสังคม

ลักษณะของโครงการวิจัยเพื่อท้องถิ่น

สำนักงานกองทุนสนับสนุนการวิจัย (สกว.) ฝ่ายวิจัยเพื่อท้องถิ่น (2545) ได้กล่าวว่า ลักษณะสำคัญของโครงการวิจัยเพื่อท้องถิ่น ควรประกอบด้วย

1. เป็นเรื่องประเด็น ที่ชุมชนหรือคนในท้องถิ่นเห็นว่ามีค่าสำคัญ และอยากจะค้นหาคำตอบร่วมกับ คำว่าชุมชน ในที่นี้มีความหมายที่หลากหลาย หมายถึงกลุ่มคนในพื้นที่ที่มีความสัมพันธ์กันอย่างเป็นทางการ และไม่เป็นทางการที่มีเป้าหมายหรือดำเนินกิจกรรมบางอย่างเพื่อให้บรรลุเป้าหมายร่วมกัน เช่น กลุ่มแม่บ้าน กลุ่มอนุรักษ์ป่า กลุ่มอาชีพ กลุ่มออมทรัพย์ หน่วยงานรัฐ องค์กรพัฒนาเอกชน ผู้ประกอบการ ครู เด็กและเยาวชน คนชรา พระสงฆ์ รวมทั้งชนเผ่า

2. ชุมชนมีส่วนร่วมในกระบวนการค้นหาคำตอบร่วมกัน เป็นการเปิดโอกาสและพื้นที่ให้ชุมชนหรือคนในท้องถิ่นได้ร่วมคิด ร่วมทำ ร่วมเรียนรู้ ร่วมวิเคราะห์ ร่วมตรวจสอบและแปลความหมาย ซึ่งคาดว่าจะเกิดความเปลี่ยนแปลงภายหลังการดำเนินงานวิจัย หมายความว่า “กระบวนการวิจัย” ต้องเปิดโอกาสให้ชุมชนได้เรียนรู้และเป็นผู้ทำมากขึ้น

3. มีขั้นตอนการดำเนินงานหลักดังนี้

3.1 วิจัยให้ทราบสภาพที่เป็นอยู่

- สภาพ/ บริบทชุมชน รวมทั้งสภาพของปัญหานั้น
- ศักยภาพ ทุนเดิม หรือภูมิปัญญาในชุมชน ที่เกี่ยวข้องกับเรื่องที่ศึกษา
- ทราบสาเหตุ ปัจจัย เงื่อนไขของปัญหา
- ทางเลือกที่หลากหลายในการแก้ไขปัญหา (จากการวิเคราะห์เชื่อมโยง)

3.2 ทดลองทำ (วิจัยปฏิบัติการ) เพื่อแก้ปัญหา และวิเคราะห์ สรุปบทเรียนรวมทั้งสิ่งที่ได้

เรียนรู้

3.3 สร้างรูปแบบ สร้างทางเลือก ตลอดจนแผนพัฒนา ฯลฯ ของชุมชน

กระบวนการวิจัยเพื่อท้องถิ่น

อรุณี และคณะ (2550) ได้กล่าวไว้ว่า “กระบวนการวิจัยเพื่อท้องถิ่น” หมายถึง การทำงานอย่างเป็นระบบเป็นขั้นตอน เพื่อตอบ “คำถาม” หรือ “ความสงสัย” บางอย่าง ดังนั้นสิ่งสำคัญคือประเด็น “คำถาม” ต้องคมชัด โดยมีการแยกแยะประเด็นว่า ข้อสงสัยอยู่ตรงไหน มีการหา “ข้อมูล” ก่อนทำ มีการวิเคราะห์ความน่าเชื่อถือของข้อมูล มีการ “วางแผน” การทำงานบนฐานข้อมูลที่มีอยู่ และในระหว่างลงมือทำมีการ “บันทึก” มีการ “ทบทวน” ความก้าวหน้าของงาน มีการ “วิเคราะห์” ความสำเร็จ และอุปสรรคอย่างสม่ำเสมอ เพื่อ “ถอด” กระบวนการเรียนรู้ที่เกิดขึ้นออกมาให้ชัดเจน ในที่สุดก็จะสามารถ “สรุปบทเรียน” เพื่อตอบคำถามที่ตั้งไว้ แล้วอาจจะทำใหม่ให้ดีขึ้น ตลอดจนสามารถนำไปใช้เป็นบทเรียน สำหรับเรื่องอื่นๆ หรือพื้นที่อื่นๆ ต่อไป ซึ่งทั้งหมดนี้กระทำโดย “ผู้ที่สงสัย” ซึ่งเป็น “คนในท้องถิ่น” นั้นเอง

กาญจนา (2550) กล่าวว่า ในการทำงานวิจัยเพื่อท้องถิ่น จะมีขั้นตอนต่างๆ ในการเคลื่อนกระบวนการทำงานอย่างกว้างๆ ประมาณ 3 ระยะ ดังนี้

ระยะที่ 1 การเตรียมการ เตรียมชุมชน

ถ้าเป็นนักวิจัยภายนอก ถือว่าเป็นขั้นตอนของการเข้าสู่ชุมชน เริ่มตั้งแต่เราคัดเลือกชุมชนกลุ่ม ประเด็น ปัญหา ที่จะทำงานวิจัย เป็นการหาโจทย์วิจัย รวมถึงการสร้างความสัมพันธ์กับชุมชนทุกกลุ่มในหมู่บ้าน เพราะเวลาเราจะเคลื่อนงานวิจัยในชุมชน เราจะไม่ไปเคลื่อนกับคนเฉพาะกลุ่มเดียวโดดๆ มันต้องมีความสัมพันธ์กับคนทุกกลุ่ม การแก้ปัญหา หาทางออกไม่ใช่ทำกลับคนกลุ่มใดกลุ่มหนึ่ง มันต้องการมีส่วนร่วมกับคนทุกกลุ่ม จึงจะทำให้งานประสบความสำเร็จ แต่บางประเด็นปัญหาที่เกิดขึ้นกับคนบางกลุ่ม เช่น เรื่องการทำเกษตรอินทรีย์ การจัดทำบัญชีกลุ่มออมทรัพย์ ก็อาจจะเคลื่อนเฉพาะกลุ่มได้เหมือนกัน

ซึ่งการเตรียมชุมชนจะใช้เวที ทั้งการประชุมชี้แจง และการพูดคุยในกลุ่มย่อย หรือพูดคุยเป็นรายบุคคล เป็นหลัก

ระยะที่ 2 ขั้นตอนการดำเนินการวิจัย

เป็นขั้นตอนของการเก็บข้อมูลไม่ว่าจะเป็นด้านเอกสาร การศึกษาบริบทชุมชนและการวิเคราะห์ปัญหาของชุมชนอย่างเป็นระบบ เพื่อพิจารณาความเหมาะสมและความเป็นไปได้ของวิธีการ ทิศทางที่จะนำมาแก้ปัญหาโดยดูที่ทุนเดิมของชุมชนทั้งในส่วนของบทเรียน ประสบการณ์ที่ผ่านมา ความรู้และภูมิปัญญาของคนในท้องถิ่นของตนเอง เพื่อนำมากำหนดเป็นแผนงาน ในการเคลื่อนงานวิจัย รวมทั้งการบริหารจัดการ ไม่ว่าจะเป็นกำหนดผู้รับผิดชอบ ระยะเวลา

งบประมาณที่จะใช้ ขั้นตอนการดำเนินงาน ซึ่งจะเน้นการทำงานร่วมกันของคนทุกฝ่าย โดยมีชุมชนเป็นหลัก แล้วจึงนำแผนงานนั้นลงสู่การปฏิบัติ ซึ่งต้องมีการทดลองปฏิบัติก่อนจึงจะได้ข้อสรุป ระหว่างการดำเนินงานก็จะมีการติดตาม ประเมินผลแต่ละขั้นตอน โดยการประชุมสรุปงานเป็นระยะๆ

ระยะที่ 3 ขั้นของการสรุปผลและเขียนรายงานการวิจัย

ถ้าเรามีการเก็บข้อมูลทุกอย่างเป็นระบบ มีระเบียบ มีการประชุมสรุปงานกันทุกครั้ง มีการบันทึกอย่างต่อเนื่องก็จะทำให้การเขียนรายงานการวิจัยฉบับสมบูรณ์ทำได้โดยง่ายและรวดเร็ว

การติดตามหนุนเสริม และพัฒนาศักยภาพโครงการวิจัย

อรุณี และคณะ (2550) บทบาทหลักของศูนย์ประสานงานวิจัยฯ หรือ Node ในพื้นที่นั้น คือ การติดตามหนุนเสริมโครงการวิจัยที่ได้รับการอนุมัติในพื้นที่ให้ทำวิจัยได้ การเสริมพลังอำนาจ และพลังความสามารถของชุมชนตามแนวคิดหลักการงานวิจัยเพื่อท้องถิ่น (CBR) รวมถึงการจัดการความรู้ภายในโครงการวิจัย ให้สามารถบรรลุเป้าหมายงานวิจัยเพื่อท้องถิ่นให้ได้มากที่สุด และเป็นกระบวนการที่สำคัญยิ่งในงานวิจัยเพื่อท้องถิ่น เพราะงานวิจัยลักษณะนี้ถือว่าเป็น “นวัตกรรมการเรียนรู้ของชุมชน” ที่ต้องเรียนรู้ผ่านการลงมือทำ ผ่านปฏิบัติการไม่มีทฤษฎีไหนมารองรับ เป็นเรื่องที่สอนกันล่วงหน้ายาก เพราะมองไม่เห็นภาพ ละในระหว่างหารดำเนินการวิจัยก็ไม้อาจคาดเดาล่วงหน้าว่าจะมีปัญหอะไรเกิดขึ้นได้บ้าง ดังนั้น “บทบาทของพี่เลี้ยง” จึงจำเป็นมากที่จะคอยกระตุ้นเตือน คอยเป็นกำลังใจ คอยเติมเต็มสิ่งที่ขาด ทั้งด้านเนื้อหา และกระบวนการทำวิจัย

การดำเนินการร่วมกันระหว่างพี่เลี้ยง นักวิจัย ทีมวิจัย ชุมชนวิจัย และผู้เกี่ยวข้องต่างๆ ในโครงการนั้น เป็นการเรียนรู้ร่วมกันไปอย่างเท่าเทียม โดยหลักการว่า “ทุกคนมีดี” มีความรู้บางเรื่องราวในตนเองที่อาจแตกต่างกันไป การนำส่วนดีฯ ของแต่ละฝ่ายมาหนุนเสริมเติมเต็มกันและกันจึงเป็นเรื่องที่สำคัญ เช่น คนในชุมชนจะรู้เรื่องที่เกิดในชุมชน (พี่เลี้ยง) อาจรู้ระบบเหนือชุมชนมากกว่าการได้แลกเปลี่ยนเรียนรู้ จึงเป็นโอกาสของการถ่ายทอดความรู้ระหว่างกันของคนหลายฝ่าย ผ่านการออกแบบการจัดกระบวนการเรียนรู้ที่เหมาะสม

เนื่องจากเรื่องที่ต้องเรียนรู้ ในกระบวนการวิจัยเพื่อท้องถิ่นมีมากมาย อย่างน้อยก็ตามกรอบเนื้อหา 4 ด้าน คือ ด้านความรู้ ความเข้าใจงานวิจัยเพื่อท้องถิ่น ก้าววิธีคิด/ ทักษะ การทำโครงการให้บรรลุวัตถุประสงค์โครงการและเป้าหมายงานวิจัยเพื่อท้องถิ่น ด้านการเสริมพลังอำนาจและพลังความสามารถของชุมชน และด้านบริหารจัดการ โครงการ ซึ่งเนื้อหาเหล่านี้เราต้องเรียนรู้ชุดเครื่องมือสำคัญ เพื่อให้เกิดการเรียนรู้แบบมีส่วนร่วมในเนื้อหาทั้ง 4 ด้านดังกล่าว เช่น การจัดเวที

แบบมีส่วนร่วม การวิเคราะห์ผู้เกี่ยวข้อง การบันทึกและการสรุปเวทีเชิงสังเคราะห์ การวิเคราะห์ข้อมูลความรู้สู่การวางแผนกิจกรรมสู่การเขียนรายงานวิจัย เป็นต้น

ซึ่งทำให้เราเห็นว่า บทบาทของพี่เลี้ยงโดยเฉพาะ Node และเครือข่ายพี่เลี้ยงในพื้นที่จะมีความเด่นชัด และเป็นหลักในการจัดการทั้งระบบของทุกขั้นตอนในการดำเนินโครงการวิจัยเพื่อให้บรรลุตามวัตถุประสงค์ของโครงการ

ผู้วิจัยนำแนวคิดงานวิจัยเพื่อท้องถิ่นมาเป็นแนวทางในการทำวิจัย นำมาเป็นฐานคิดเพื่อให้การวิจัยออกมาประสบผลสำเร็จ ผลที่ได้รับเป็นประโยชน์ต่อคนในชุมชนมากที่สุด ซึ่งกระบวนการในการดำเนินการวิจัยผู้วิจัยได้นำแนวคิดงานวิจัยเพื่อท้องถิ่นมาใช้เป็นกระบวนการสำคัญในทุกขั้นตอนการวิจัย เริ่มตั้งแต่ขั้นการเตรียมการ เตรียมชุมชน ผู้วิจัยต้องเข้าไปในพื้นที่ค้นหาปัญหาที่จะนำมาทำการวิจัย แล้วก็ต้องเข้าไปหาคนหรือกลุ่มคน หน่วยงานที่ทำงานในพื้นที่เพื่อที่จะทำให้เราดำเนินการวิจัยได้ เพราะการวิจัยแบบที่ลงไปวิจัยนี้เป็นการวิจัยแบบใหม่เราต้องเตรียมชุมชนให้พร้อม ขั้นตอนการดำเนินการวิจัยผู้วิจัยต้องมีการวางแผน ปรับเปลี่ยนตลอดเวลาเพื่อให้การดำเนินการทั้งการเก็บข้อมูล การรวบรวม การวิเคราะห์ข้อมูล จนถึง การทดลอง ปฏิบัติการ และขั้นตอนการสรุปและเขียนรายงาน ในแต่ละขั้นตอนมีรายละเอียดของการดำเนินการหลายกระบวนการ ซึ่งในการวิจัยในแต่ละขั้นตอนเราจะให้ทีมวิจัยร่วม คนในชุมชนมีส่วนร่วมคิดวางแผน วิเคราะห์ เพื่อแก้ไขปัญหาาร่วมกันในทุกกระบวนการ และที่สำคัญมีพี่เลี้ยงจาก Node เกษตรกรรมยั่งยืน พี่เลี้ยง CBMAG และพี่เลี้ยงที่ดูแลในพื้นที่คอยให้ความช่วยเหลือ ให้ความรู้ร่วมกันวางแผนกระบวนการในแต่ละขั้นตอนการวิจัย ช่วยเป็นคนนำกระบวนการในเวที โดยเฉพาะในช่วงแรก และเวทีที่สำคัญต่างๆ ในการเก็บข้อมูล ซึ่งสิ่งนี้เป็นการหนุนเสริมและพัฒนาศักยภาพผู้วิจัย ทีมวิจัย ร่วมถึงการสร้างเครือข่ายคนให้เข้ามาทำงานร่วมกันในหลายหน่วยงาน ทำให้โครงการวิจัยสำเร็จตามวัตถุประสงค์ เป็นงานวิจัยที่ให้ประโยชน์กับชุมชนมากที่สุดได้สำเร็จ

7. งานวิจัยที่เกี่ยวข้อง

ผู้วิจัยได้ศึกษางานวิจัยที่เกี่ยวข้องกับกระบวนการถ่ายทอดความรู้จากบ้านแม่ค ไปสู่บ้านสองเหนือ ตำบลตลาด อำเภอเมือง จังหวัดมหาสารคาม พอสรุปได้ดังนี้

พะเยาว์ (2549) ได้ทำการศึกษาภูมิปัญญาชาวบ้านในการจัดการทรัพยากรแหล่งน้ำขนาดเล็ก: กรณีศึกษาฝายบ้านวังสาบ อำเภอภูพาน จังหวัดขอนแก่น พบว่า ภูมิปัญญานั้นมีกระบวนการที่เกิดจากการสืบทอด ถ่ายทอดองค์ความรู้ที่มีอยู่เดิมในท้องถิ่นต่างๆ แล้วพัฒนาเลือกสรรปรับปรุง

องค์ความรู้เหล่านั้นจนเกิดทักษะและความชำนาญที่สามารถแก้ไขปัญหาและพัฒนาคุณภาพชีวิตได้อย่างเหมาะสมกับยุคสมัย วิธีการถ่ายทอดองค์ความรู้ในบริบทของภูมิปัญญานั้น

ผา และคณะ (2549) ได้ศึกษาแนวทางการฟื้นฟูผักพื้นบ้านในพื้นที่ทามโดยชุมชน กรณีป่าทามชุมชนกุศเป่ง ตำบลยางคำ อำเภอโพธาราม จังหวัดร้อยเอ็ด พบว่า ผักทาม เป็นทรัพยากรที่เกิดขึ้นเองตามธรรมชาติ เป็นผักที่มีคุณค่าทางโภชนาการมีประโยชน์ต่อร่างกาย มีความสำคัญในการยังชีพ ปัจจุบัน เป็นผักเศรษฐกิจที่สามารถขายเพื่อเป็นรายได้ให้กับครอบครัวโดยไม่ต้องมีการแปรรูป มีทั้งหมด 48 ชนิด แบ่งออกเป็น 3 ประเภท ตามแหล่งที่เกิดของผักทาม ดังนี้ ประเภทผักบกมีทั้งหมด 30 ชนิด ประเภทผักน้ำ มีทั้งหมด 14 ชนิด และประเภทผักครึ่งบกครึ่งน้ำ มีทั้งหมด 4 ชนิด มีองค์ความรู้ในการใช้ประโยชน์จากผักพื้นบ้านทาม ซึ่งเป็นการเรียนรู้จากประสบการณ์ที่ได้สั่งสมมาเป็นระยะเวลายาวนานจนเกิดเป็นองค์ความรู้ดังนี้ 1) องค์ความรู้ในการดูแลรักษาทั่วไปของผักทามแต่ละชนิด 2) องค์ความรู้ในการใช้ประโยชน์ในด้านอาหาร เรื่องรสชาติ การเก็บ และการกิน 3) องค์ความรู้ในด้านประโยชน์ใช้สอย เป็นสมุนไพรหรือนำมาใช้สอยประดิษฐ์เป็นอุปกรณ์ในการทำมาหากิน และวิธีการจัดการทรัพยากรผักพื้นบ้านในพื้นที่ทามโดยชุมชน มี 2 แนวทาง ดังนี้ 1) การจัดการระดับครัวเรือน โดยการนำผักทามมาปลูกในพื้นที่ชุมชน เป็นการปลูกเพื่อเก็บกิน เก็บขาย และเป็นส่วนหนึ่งในการลดการพึ่งพาผักตลาด เพื่อให้สุขภาพร่างกายห่างไกลจากสารพิษ สารเคมี 2) การจัดการระดับป่าชุมชน จากการจัดทำศูนย์การเรียนรู้ในพื้นที่ป่าทาม ซึ่งเป็นที่เรียนรู้และเป็นที่พักพื้น เพาะชำกล้าไม้ทาม เพื่อนำไปปลูกเพิ่มเติมเสริมในพื้นที่อื่น เพื่อเป็นการฟื้นฟูผักทามและสร้างความอุดมสมบูรณ์ของระบบนิเวศป่าทาม

คณะวิทยาศาสตร์ มหาวิทยาลัยมหาสารคาม (2548) ได้ศึกษา การพัฒนาพืชผักพื้นบ้านอีสานเพื่อเศรษฐกิจของชุมชน ในชุดโครงการ การจัดการทรัพยากรอีสานโดยใช้ภูมิปัญญาพื้นบ้านเป็นฐานในการพัฒนา พบว่า ในการสำรวจความหลากหลายชนิดของพืชผักพื้นบ้านในป่าวัฒนธรรมภาคตะวันออกเฉียงเหนือ พบพืชที่สามารถนำมารับประทานเป็นผักพื้นบ้าน เป็นผักสดและ/หรือใช้ประกอบอาหาร บริโภคได้ทั้งสิ้น 78 ชนิด จำแนกได้ทั้งสิ้น 44 วงศ์ (Family) เป็นไม้ต้น 28 ชนิด พืชล้มลุก 21 ชนิด ไม้เลื้อย 16 ชนิด ไม้พุ่ม 11 ชนิด และพืชน้ำ 2 ชนิด ช่วงเวลาที่เก็บพืชผัก หรือนำผักมาบริโภคมากที่สุดในช่วงเดือนพฤษภาคมถึงเดือนสิงหาคม ในฤดูฝน และพบน้อยในช่วงเดือนธันวาคมถึงเดือนเมษายน ซึ่งเป็นช่วงฤดูแล้ง ลักษณะการบริโภคส่วนใหญ่รับประทานใบ และยอดอ่อนของพืช รองลงมาคือส่วนดอก โดยเฉพาะดอกอ่อน และส่วนของผลต้นอ่อน และลำต้นใต้ดิน ตามลำดับ และมูลค่าทางเศรษฐกิจตลอดปีประมาณ 43,150 บาทต่อปี และมากที่สุดในช่วงเดือนกรกฎาคมถึงเดือนกันยายน ผลการวิเคราะห์คุณค่าทางโภชนาการพบว่า กลุ่มมีปริมาณเชื้อใยมากที่สุด ข้าเหล็กมีเหล็กมากที่สุด แดบ้านมีปริมาณโปรตีนและแคลเซียมมากที่สุด

ล้นฟ้ามีปริมาณวิตามินซีมากที่สุด และศึกษาการใช้ประโยชน์จากพืชผักพื้นบ้านตามภูมิปัญญาพื้นบ้าน และวัฒนธรรม ความเชื่อ สรรพคุณทางสมุนไพร มูลค่าทางเศรษฐกิจ และพัฒนาเป็นพืชที่มีศักยภาพในการพัฒนาเป็นผลิตภัณฑ์ของชุมชนได้ แบ่งเป็น 8 กลุ่มของผลิตภัณฑ์ ได้แก่ กลุ่มพืชที่มีศักยภาพพัฒนาเป็นยาสมุนไพร 18 ชนิด กลุ่มพืชที่มีศักยภาพพัฒนาเป็นอาหาร 15 ชนิด กลุ่มพืชที่มีศักยภาพพัฒนาเป็นสมุนไพรรักษาสัตว์เลี้ยง 10 ชนิด กลุ่มพืชที่มีศักยภาพพัฒนาเป็นเครื่องหอม 6 ชนิด กลุ่มพืชที่มีศักยภาพพัฒนาเป็นสมุนไพรใช้ขับพยาธิ 4 ชนิด กลุ่มพืชที่มีศักยภาพพัฒนาเป็นสมุนไพรประเภท นวด บรรเทาอาการปวดจากพิษแมลง สัตว์ กัดหรือต่อย 4 ชนิด กลุ่มพืชที่มีศักยภาพพัฒนาเป็นยาสีฟัน 4 ชนิด และกลุ่มพืชให้น้ำมันที่มีศักยภาพพัฒนาเป็นน้ำมันเชื้อเพลิง 3 ชนิด และถ่ายทอดรูปแบบการผลิตภัณฑ์ เพื่อให้ชุมชนลดค่าใช้จ่าย และสร้างรายได้เสริมจากผลิตภัณฑ์โดยการจัดอบรม และศึกษาดูงานการแปรรูปพืชพื้นบ้าน

ซึ่งผลจากการวิจัยนี้ได้เผยแพร่ในการประชุมทั้งในระดับประเทศ และนานาชาติ และจะได้สังเคราะห์ข้อมูลเพื่อจัดทำหนังสือ ผักพื้นบ้านอีสาน ต่อไป

ศูนย์ฝึกอบรมและพัฒนาการสาธารณสุขมูลฐาน ภาคตะวันออกเฉียงเหนือ (2543) ได้ศึกษาภูมิปัญญาพื้นบ้าน : กรณีศึกษาอาหารพื้นบ้านอีสาน บ้านกุดเชียงหมี ตำบลบ้านดง อำเภออุบลรัตน์ จังหวัดขอนแก่น พบว่า คำรับอาหารพื้นบ้านที่ยังมีการปรุงรับประทาน จำนวน 160 คำรับด้วยกัน โดยแบ่งตามวิธีการปรุงดังนี้ คือ ลาบ ก้อย 26 คำรับ นึ่ง ย่าง ปิ้ง เผา 9 คำรับ อ่อม 15 คำรับ หมก 9 คำรับ แกง 13 คำรับ ต้ม 7 คำรับ ปั่น 12 คำรับ ซุป 12 คำรับ แจ่ว 5 คำรับ ตำ 15 คำรับ คั่ว 3 คำรับ พรว้า 2 คำรับ เอาะ 9 คำรับ อุ๋ 2 คำรับ ของหวาน 13 คำรับ การหมักอาหาร 8 คำรับ และน้ำยาขนมจีน 1 คำรับ นอกจากนี้ พบว่าการปรุงอาหารแต่ละชนิดจะสัมพันธ์กับฤดูกาลและแหล่งอาหารธรรมชาติที่มีอยู่ในท้องถิ่นตนเอง

บ้านกุดเชียงหมีมีการรวมกลุ่มกันเพื่อฟื้นฟูวิธีการทำอยู่ทำกินแบบพึ่งตนเองที่บรรพบุรุษได้สะสมองค์ความรู้และถ่ายทอดมาให้ โดยมีการจัดกระบวนการเรียนรู้และแลกเปลี่ยนประสบการณ์การทำงานระหว่างเครือข่ายชาวบ้านด้วยกัน แล้วมาปฏิบัติด้วยตนเองในหมู่บ้าน จากการรวมกลุ่มของชาวบ้านครั้งนี้ส่งผลให้มีการฟื้นฟูแหล่งอาหารธรรมชาติขึ้นอย่างมาก กล่าวคือสมาชิกกลุ่มได้มีการนำพืชผักพื้นบ้านทั้งที่เป็นไม้ใช้สอยและพืชผักกินได้นำไปปลูกในไร่นาของตนเองนอกเหนือจากพืชเศรษฐกิจทั่วไปที่ต้องปลูกเป็นประจำอยู่แล้ว ทำให้ชาวบ้านได้ใช้เป็นแหล่งอาหารธรรมชาตินอกเหนือจากการซื้อหา หรือเข้าป่าหาของป่ามารับประทานเหมือนเดิม และพบว่า ปัจจัยที่ทำให้อาหารพื้นบ้านหมดไป มีดังต่อไปนี้

1. ระบบเศรษฐกิจ
2. การเพิ่มของประชากร

3. ระบบการศึกษา

4. สภาพภูมิอากาศ

5. การทำลายสิ่งแวดล้อม

ส่วนปัจจัยที่ทำให้อาหารพื้นบ้านในบ้านกุดเชียงหมียังคงอยู่ มีดังต่อไปนี้

1. วิธีคิด
2. ความเชื่อในด้านเศรษฐกิจในอดีต
3. การคงอยู่ของวัฒนธรรม ประเพณี และพิธีกรรมของชาวบ้าน
4. มีกิจกรรมการดำเนินงานในหมู่บ้านเพื่อส่งเสริมฟื้นฟูอาหารพื้นบ้านของกลุ่ม
ออนซอน

กมลภรณ์ (2536) ได้ศึกษา วัฒนธรรมความเชื่อเกี่ยวกับคุณค่าของผักพื้นบ้านภาคเหนือ พบว่า ผักพื้นบ้านในชุมชนที่ศึกษาและประชากรนำมาใช้ในการดำรงชีวิตในด้านต่างๆ มีจำนวน 168 ชนิด และแบ่งการจำแนกออกเป็น 4 แบบ คือ การจำแนกตามลักษณะ จำแนกตามแหล่งที่อยู่ จำแนกตามคุณลักษณะ จำแนกตามคุณประโยชน์ในด้านต่างๆ เช่น ใช้เป็นอาหาร ยาสมุนไพร คุณค่าทางด้านศาสนาและวัฒนธรรมท้องถิ่น คุณค่าทางด้านเศรษฐกิจ คุณค่าทางด้านสิ่งแวดล้อม ซึ่งเป็นพืชที่ช่วยยึดดิน น้ำ นอกจากนี้ยังได้ศึกษาถึงบทบาทและคุณค่าของผักพื้นบ้านต่อการดำเนินชีวิตของประชาชน คุณค่าด้านศาสนาและวัฒนธรรมท้องถิ่น คุณค่าทางศิลปะและความงาม การศึกษาปัจจัยที่ส่งผลต่อการลดลงและหมดไปของพืชผักพื้นบ้าน พบว่าเกี่ยวข้องกับการเปลี่ยนแปลงทางด้านวิถีการผลิตทางการเกษตร การเพิ่มขึ้นของประชากร เป็นต้น

มานิดา (2542) ได้ศึกษา การใช้ประโยชน์จากพืชสมุนไพรพื้นบ้านของชาวลัวะ บ้านเตี้ยกลาง คอยภูคา จังหวัดน่าน พบว่า ชาวเขาเผ่าลัวะอพยพมาจากประเทศลาว ส่วนใหญ่นับถือศาสนาพุทธในขณะที่เดียวกันก็ยังคงนับถือผีและยึดถือวัฒนธรรม ประเพณีเก่าๆ ไว้เช่นเดิม ส่วนการใช้ประโยชน์จากสมุนไพรพื้นบ้านมีการนำสมุนไพรมาใช้เป็นยารักษาโรคในชีวิตประจำวัน จากการศึกษาได้พบสมุนไพรประมาณ 32 ชนิด ซึ่งพืชแต่ละชนิดมีคุณสมบัติในการรักษาโรคที่แตกต่างกันออกไป พืชที่นิยมใช้กันมากคือ มะเฟือง ใช้ต้มดื่มรักษาน้ำว สาบเสือ ใช้พอกบนบาดแผล ดิงู ใช้ต้มดื่มแก้ท้องร่วง ไพล ใช้เหง้าฝนน้ำดื่มแก้ท้องเฟ้อ

พจนีย์, วุฒิชัย และสมศรี (2544) ได้ศึกษา ผักพื้นบ้านที่ใช้บริโภคในจังหวัดน่าน พบว่า ผักพื้นบ้านที่นิยมใช้บริโภคในจังหวัดน่าน ในเขตพื้นที่ 10 อำเภอ ได้แก่ อำเภอเมืองน่าน อำเภอท่าวังผา อำเภอปัว อำเภอเชียงกลาง อำเภอทุ่งช้าง อำเภอเฉลิมพระเกียรติ อำเภอบ่อเกลือ อำเภอเวียงสา อำเภอนาน้อย อำเภอแม่จริม ซึ่งได้รวบรวมข้อมูลพื้นฐานบางอย่างของผักพื้นบ้านที่สำรวจได้

ได้แก่ ชื่อพื้นที่บ้าน ชื่อสามัญไทย ชื่อสามัญอังกฤษ ชื่อวิทยาศาสตร์ ชื่อตระกูล ลักษณะทางพฤกษศาสตร์ แหล่งที่พบ การขยายพันธุ์ การใช้ประโยชน์ทางอาหาร และสรรพคุณทางยา โดยได้ใช้เวลาสำรวจและรวบรวมข้อมูลรวม 9 เดือน ตั้งแต่เดือนเมษายนถึงเดือนธันวาคม 2543 รวบรวมได้ทั้งสิ้น 55 ตัวอย่าง และสามารถจัดจำแนกได้เป็น 37 ตระกูล

วรรณวิไล (2548) ได้ศึกษา ปัจจัยที่มีผลต่อการสร้างความต้องการผักพื้นบ้านของผู้บริโภคในเมือง พบว่า ปัจจัยที่มีผลสำคัญที่สนับสนุนให้มีการบริโภคผักพื้นบ้านเป็นประจำ ได้แก่ รูปแบบการรับประทานอาหารที่บ้าน เขตที่อยู่อาศัยนอกอำเภอเมือง ความสะดวกในการหาซื้อผักพื้นบ้าน และความตระหนักถึงคุณประโยชน์ผักพื้นบ้าน การขยายผลความต้องการบริโภคผักพื้นบ้านของผู้บริโภค ควรคำนึงถึงรูปแบบการรับประทานอาหารผักพื้นบ้านที่ผู้บริโภคมีความสะดวกในการหาซื้อ และในขณะเดียวกันควรทำการประชาสัมพันธ์ผักพื้นบ้านให้ผู้บริโภคได้ทำความรู้จักและรับทราบถึงคุณประโยชน์ผักพื้นบ้าน ซึ่งอาจไม่ส่งผลต่อการบริโภคผักพื้นบ้านในระยะสั้น แต่ทั้งนี้จะส่งผลต่อการบริโภคผักพื้นบ้านในระยะปานกลางและระยะยาว

เขาวภา (2540) ได้ศึกษา ความรู้เกี่ยวกับการบริโภคผักพื้นบ้านของผู้บริโภค ในตลาดสดเขตเทศบาลนครเชียงใหม่ พบว่า ผู้บริโภคส่วนใหญ่เป็นเพศหญิง อายุ 30-40 ปี มีความรู้ทั่วไปเกี่ยวกับการบริโภคผักพื้นบ้านในระดับปานกลาง คิดว่าผักที่ขายทั่วไปเป็นผักพื้นบ้าน การบริโภคผักพื้นบ้านตามฤดูกาลเป็นผลดีต่อสุขภาพและควรเหมาะสมกับธาตุทั้ง 4 ของร่างกายคือ ดิน น้ำ ลม ไฟ ผักพื้นบ้านส่วนมาจะใช้เป็นยาสมุนไพรรักษาอาการเกี่ยวกับท้อง อาการไข้ หรือบำรุงโลหิต ด้านความเชื่อและการอนุรักษ์วัฒนธรรม ผู้บริโภคยังมีความรู้่น้อยคือคนสมัยก่อนเชื่อว่าหญิงมีครรภ์รับประทานผักแว่นจะทำให้รูกพันคอเด็ก และรับประทานผักหวานจะทำให้เป็นพิษต่อแม่และลูก ผักพื้นบ้านบางชนิดใช้พยากรณ์อากาศได้ เช่น ผักหนามปွ่ย่า ถ้ามีข้อ 3 ข้อ จะทำให้มีฝนตกชุก และการเปลี่ยนแปลงวิธีการผลิตทำให้ผักพื้นบ้านลดลง เป็นต้น

กรอบแนวคิดการวิจัย

จากการทบทวนองค์ความรู้ดังกล่าวข้างต้นผู้วิจัยได้นำองค์ความรู้มาเป็นแนวทางในการออกแบบกรอบแนวคิดการวิจัยดังแผนภูมิ 6 ดังนี้

ผักพื้นบ้านในชุมชน

1. สภาพ/บริบทชุมชน
2. ระบบนิเวศน์/ทรัพยากร
3. ภูมิปัญญา ความเชื่อ
4. ลักษณะ ชนิด การคงอยู่ และการสูญหาย
5. คุณค่า และมูลค่า
6. กลุ่มเกษตรผสมผสานบ้านแม่ค
7. กลุ่มปลูกผักปลอดสารพิษบ้านส่องเหนือ
8. หน่วยงานที่เข้ามาทำงานในพื้นที่

แนวคิด/ ทฤษฎี

1. แนวคิดการจัดการความรู้
2. การส่งเสริมการเกษตรและหลักการส่งเสริมการเกษตร
3. แนวคิดผักพื้นบ้านและทฤษฎีในการจำแนกความหลากหลายของพืชผักพื้นบ้าน
4. แนวคิดเกี่ยวกับภูมิปัญญา
5. แนวคิดการมีส่วนร่วมและการวิจัยเชิงปฏิบัติการอย่างมีส่วนร่วม
6. แนวคิดงานวิจัยเพื่อท้องถิ่น
7. งานวิจัยที่เกี่ยวข้อง

กระบวนการวิจัย

1. ขั้นเตรียมการ
 - 1.1 การค้นหาปัญหา
 - 1.2 การพัฒนาโจทย์
 - 1.3 กระบวนการสร้างและพัฒนาศักยภาพทีมวิจัย
 - 1.4 การเตรียมความพร้อมของชุมชน
2. ขั้นการศึกษาข้อมูล
 - 2.1 ศึกษาบริบทชุมชนเป้าหมาย
 - 2.2 ศึกษาวัฒนธรรมประเพณีของชุมชนเป้าหมาย
 - 2.3 ศึกษาทรัพยากรชุมชน
 - 2.4 ศึกษาชนิดพันธุ์ผักพื้นบ้าน
3. ขั้นการสรุปวิเคราะห์ข้อมูล
 - 3.1 ประชุมทีมวิจัย
 - 3.2 จัดเวทีนำเสนอข้อมูลต่อชุมชน
 - 3.3 สัมภาษณ์เชิงลึกเกี่ยวกับระบบศรัทธา ความเชื่อ
 - 3.4 จัดเวทีวิเคราะห์แนว
4. ขั้นการทดลองปฏิบัติการฟื้นฟูและขยายผลพันธุ์ผักพื้นบ้าน
 - 4.1 จัดกิจกรรมสร้างการเรียนรู้
 - 4.2 ปฏิบัติการทดลองขยายพันธุ์ผักพื้นบ้าน
5. ขั้นการสรุปผลการทดลอง
 - 5.1 จัดประชุมทีมวิจัยสรุปผลการทดลอง
 - 5.2 จัดเวทีรายงานการวิจัย

ผลที่คาดว่าจะได้รับ

1. มิติวิจัย
 1. ได้ข้อมูลชนิด ลักษณะผักพื้นบ้าน ความเชื่อ และภูมิปัญญาท้องถิ่นในเรื่องของผักพื้นบ้านที่มีในชุมชนบ้านแม่ค
 2. ได้ข้อมูลความเชื่อ และภูมิปัญญาท้องถิ่นในกระบวนการผลิตและการเก็บผักพื้นบ้านที่มีในชุมชนบ้านแม่ค
 3. ได้ข้อมูลคุณค่า และมูลค่าที่เกิดขึ้นจากผักพื้นบ้านในชุมชนบ้านแม่ค
 4. เกิดองค์ความรู้เกี่ยวกับกระบวนการฟื้นฟูและขยายผลพันธุ์ผักพื้นบ้านจากชุมชนบ้านแม่ค ไปสู่บ้านส่องเหนือ
2. มิติพัฒนา
 1. เกิดกลุ่ม มีสมาชิกในการรักษาพันธุ์ผักพื้นบ้านจำนวนเพิ่มขึ้น และเกิดกลไกของหน่วยงานเข้าร่วมในการรักษาพันธุ์ผักพื้นบ้านในชุมชนร่วมกัน

ปัจจัยที่เอื้อต่อการพัฒนากระบวนการฟื้นฟูพันธุ์ผักพื้นบ้านในชุมชนบ้านส่องเหนือ

1. องค์ความรู้
2. ผู้นำกลุ่มเกษตร
3. สมาชิกกลุ่มเกษตร
4. กลุ่มเยาวชนบ้านแม่คและบ้านส่องเหนือ
5. คนในชุมชนบ้านแม่คและบ้านส่องเหนือ
6. ที่เลี้ยงและอาจารย์ที่ปรึกษา
7. ทีมวิจัย
8. องค์การทุนเสริมและภาคีที่เกี่ยวข้อง
9. กระบวนการมีส่วนร่วม
10. การประสานงานและสร้างองค์ความรู้ร่วมกับภายนอก
11. การดำเนินการศึกษาวิจัย โดยมีพื้นฐานความคืบหน้าจากแนวคิดทฤษฎีที่เกี่ยวข้อง

แผนภูมิที่ 6 กรอบแนวคิดการวิจัย